

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

БЛИСКАВИЦІ

ПОВІСТЬ

(ФРАГМЕНТИ)

I

— Юрко! Юрко - о! — розлягався над старим, обсаженим тополями садом, в вечернім присмерку дзвінкий дівочий поклик.

Перелинувши через купи дерев і річку, що тонкою стрічкою вилась поза садом, а нижче його розливалася у чималий став, поклик ударився об високу скелювату гору й віддався назад ніжною луною.

— Юрко - о, де ти? — дзвенів голос уже ближче до річки.

Садом ішла купа молоді і в прозорій імлі літнього вечора чувся її безтурботний гомін.

Місяць червоним колом впливав з-за гори.

— Мабуть пішов до ставу. Ходімо туди! — говорив чистий і м'який баритон.

Здавалося, що той, кому належав голос, говорячи, сам прислухається до його.

— Ходімо. Тільки підемо понад річкою!

З алеї вийшла панночка й два студенти й повернули понад річкою до ставу.

Перед ними розвернулася тиха вечірня долина. По одному боці її стояв темний сад, по другому сивіла вип'яченим пристіном гора. Посередині мальовничими викрутасами вилискувала проти місяця річка. Пахло водою й м'ятою.

— А гарно тут, — сказав баритон і заспівав на мотив оперетки:

Ніч така тиха, чудова.
Перлами сяє шовкова
Трава!

То був високий, показний юнак, з широкими плечима й крутими грудьми. Він ішов легкою, мірною ходою й, співаючи, поводив рукою в повітрі, мов диригував хором.

Другий був менший на зріст, корячкуватий. Ішов мовчки, мов нехотя. Неначе був чого сердитий.

Панночка йшла посеред їх у білій легкій одежі, з непокритою головою. На блідому від місяця обличчі видавалися тонкі, мов писані, брови. Вона була дуже задоволена і цим тихим вечором, і своїми кавалерами, й сама собою.

Сама собою може найбільше. ✓

Вона молода й щаслива господиня цього саду, й річки, й гори, й ставу. Їй здавалося, що вона господиня й місяця, що дивився на неї знад гори крізь тонку смугу темної хмари, мов старий учитель крізь окуляри. Проте, десь у куточку серця, у неї лежав камінчик і мулив.

То була досада на брата Юрка.

Чого він покинув їх? З якої причини така незвичайність? Увечері став такий негарний, задерикуватий. Це-ж так неввічливо. Це-ж може образити гостей.

І вона, щоб затушкувати братове поведження, намагалася бути простою й веселою, ще більш увічливою, ніж звичайно.

Але камінчик у серці все-таки мулив, і не можна було його звідтіля викинути.

— Юрку, ти тут? — гукнула вона, коли перед ними заблищав став і здалося, що під вербою коло води щось чорніє.

Але то була помилка. Чорніла тінь верби. Юрка коло ставу не було.

II

Юрко, кріпкий і, як сестра, ставний юнак, з орлячою схваткою очей і брів, як тільки вийшов з хати, спустився по алеї до річки й, перебравшись через неї по кладці, почав братися на гору. Не захотів збиратися по звичайній стежці, що поміж горбами й рівчачками виводила на верх гори. Йому хотілося руху, напруження, щоб вичерпати енергію чи просто нервову роздратування, що назбиралося у його в грудях.

Гора, засіяна дрібними камінцями й поросла деревієм в суміш з полином і чебрецем, була крута й слизька. Підшви черевиків живо вискобзалися і він кілька разів падав, хапаючись руками за пахучі кущики рослин. Це його дратувало. Але був упертий і дрався на гору просто, не збочуючи.

Нарешті, вибився на верх. Там стояла присадкувата кислиця, а далі чорніли кущі терну. Знесилений, упав під деревом на землю.

Серце стукотіло в грудях і горіло роздратуванням і проти сестри, й проти товаришів-студентів, і проти матері:

Ще матері він вибачав: стара людина, вона не може зрозуміти його. Вона звичайно більше думає про те, як вивести синів у люди, а дочку видати заміж.

На всіх молодиків дивиться, як на женихів.

Але Ніна...

Чого їй так липнути до Маляренка? Хіби вона не бачить, що це просто здоровий молодий бузівок, з таким само, як і в бузівка, голосом? Баритон!.. Він думає і в житті виїхати на своєму телячому баритоні! У Харкові дурив ним курсисток і тут задумав те-ж робити. Телячий голос, фельдфебельська виправка й порожні фрази про свободу, рівність і ще там щось!

А сам більш за все думає про кохання. Про залицяння до дівчат.

Висмикнув з корінем якусь рослину й шпурнув від себе вниз, туди, де чорнів сад і де ходили, шукаючи його, сестра й студенти.

— Юрко!.. Юрко, де ти? — гукала Ніна й її дзвінкий голос так легко долітав на гору, під кислицю, де лежав Юрко, неначе вона була коло нього.

Він прислухався. Змішані почуття боролися в нім: любов до сестри й ненависть до неї за Маляренка. За те, що вона так тягнеться до його, так пильно дивиться на його, так уважно прислухається до кожного його слова і так весело сміється кожній дурниці, аби вона вилинула з уст Маляренкові.

„Вона закохана в йому“ — думав він, і ревності спирали йому груди.

— Юрко! — знов гукнула Ніна.

— Я тут!.. На горі!.. — озвався несподівано для себе Юрко.

— І ми зараз! — відгукнулася радісно знизу Ніна.

Слова її, долинувши до Юрка, упали на його хвилиною ніжного задоволення: вона шукає його. Значить і з Маляренком їй чогось не вистачає без його.

Підвівся з землі, щоб іти назустріч.

Передумав і пішов вище на гору.

Місяць підбився вже високо і з червоного став срібним. І гора вся була немов засріблена, або заткана в тонку павутину. В тій павутині сиділи тисячі коників і цвіркунів і цвірчали. Здавалося, що над горою проносяться уривки якоїсь далекої невиразної симфонії. Злітають в небо і знов спускаються відкілясь і знов линуть до неба.

Юрко вийшов на вершину гори й зупинився, ждучи сестри й товаришів.

Забіліла фігура Ніни й запурхала по ярках і вибоїнах. Хутко збиралася вона на гору по стежці, але побачивши Юрка на вершині, повернула до його навпростець.

— А ми тебе в саду шукали... Чого ти втік од нас?.. — говорила вона, задихаючись.

— Я не тікав, а просто захотілося піти на гору.

— А нас не покликав!

— Бо знав, що сами сюди прийдете.

Надійшли студенти.

— А тут справді гарно, — сказав Маляренко, сідаючи на землю.

Сіли всі й відпочивали.

Дивилися у долину, на сад і мовчали. Почувалася якась ніяковість. Її чула й Ніна й замовкла. Хоч Юрій не сказав нічого, коли покидав їх, хоч він і тепер не сказав нічого, але і Ніна і студенти чули, що він щось має проти їх.

Розмова не зав'язувалася.

Маляренко це почув після всіх.

— Як не гарно тут, а треба додому збиратися, — сказав він.

— Рано ще, — завважила Ніна.

— А так, що мабуть і не рано, — роблено мужичим тоном сказав Сорокопуд.

Рушили з гори в долину. Мовчали.

— Ви обіщали вивчити мене їздити на велосипеді, — сказала Ніна Маляренкові. — Коли-ж ви виконаєте своє обіщання?

— А коли ви скажете, — відповів прояснюючися той. — Треба добути дамського велосипеда й тоді скоро можна зробити. У нас єсть їх кільки, князівських. Поки князь збирається до нас, ми можемо покористатися ними.

— А не поламаємо?

— А поламаємо, то справимо.

— Як велосипед поламаєш, то це не біда, а коли б шні собі не зламала, — завважив Юрко.

Вийшло грубо й образливо.

— Не зламаємо, — упевнено сказав Маляренко.

— Може й мене навчиш? — спитав Сорокопуд.

— А чому-ж? Аби був велосипед і охота.

— За охотою діло не стало, а велосипеда бог дасть!

Спустилися з гори. Перейшли сад і підійшли до дому. Там горіло світло і з розчинених вікон чулася розмова.

— Зайдімо, попрощаймося з Катериною Андрієвною, — сказав Маляренко.

III

Катерина Андрієвна, мати Юрка й Ніни, сиділа у великій з високою стелею кімнаті біля столу. Була в літах і досить огрядна. З нею були два сини: Михайло й Степан, або як його звали в сім'ї — Стёфан.

Михайло, високий на зріст і ставний, з гарними, на кінцях піднятими вгору вусами, в чумарці, широких шароварах, забраних у халяви лакованих чобіт, ходив по кімнаті і розмовляв з матір'ю.

Стёфан мовчки напівсидів біля столу, напівлежав на йому. Зразу, глянувши на його, не можна було розібрати, чи він сутулий зроду, чи здається таким, бо так сидить. Він молодший від Михайла й Юрка. На сухому попільнастому обличчі його тільки починають пробиватися вуси й борода. Не стриже волосся й тому увесь оброслий. До того ще густі брови, що зрослися на переніссі й стрільчастими дугами вигинаються над очима, додають йому вираз якогось нічного птаха. Несвідомі морги ще більше тому сприяють. Він слабує на танок св. Віта і дуже хоробливий і нервовий.

Коли увійшли студенти, він навіть не поворухнувся. Тільки, дивлючись на світло лампи, різко й широко, мов сова, блимав очима.

— Те, що, мамо, сталося біля Цусіми, й повинне було статися: наш флот не здатний ні до чого, — говорив Михайло, зупиняючись коло вікна. — Такий він був увесь час у Порт - Артурі, така була ескадра Рождественського й такий, повірте, й наш чорноморський флот. Цей, мабуть, найгірший. Тут, кажуть, самі старі корита залізні.

— А ви знов про Цусіму? — спитав Маляренко.

— Усе про те саме. Не йде з голови, — відповіла Катерина Андрієвна. — Як подумаю, як там тисячі людей гинули, як уявлю собі, як броненосці перевертались догори дном і пірнали в море, то волосся диба становиться!

— Що казать, але це певний крок в напрямку до свободи народньої! — похмуро завважив Сорокопуд.

— А нащо вона, та свобода? Хіба зараз народ не має її? Он чисто випасли у мене три десятині сінокосу біля балки...

— То, мамо, не свобода, а самовправство, — сказав Юрко. — Петро має на увазі не ту свободу, не ту волю, а волю громадянську, незалежність людини від сваволі другої людини, такий лад, що при йому всі будуть коритися тільки законові і відповідатимуть тільки перед законом.

— Не вірю я, щоб це коли було, — сказала Катерина Андріївна.

— Буде, мамо, тоді, коли нас на світі не буде, — насмішкувато промовив Михайло, струбуючи мизинцем попіл з цигарки.

— А я думаю, що буде трохи раніше, — в тон йому одповів Маляренко, дивлячись на Ніну. — Може хто й діжде з нас.

Стефан сидів нерухомо й кліпав очима. Великий метелик залетів через вікно й бився коло лямпи, кидаючи своїми крилами тремтячі тіні на стіни. Михайло підійшов до столу, піймав його і поніс до вікна.

— Не кожен уміє й свободою користуватися, — сказав він, кидаючи метелика на двір. — Инше само собі нашкодить.

Вернувся до столу, налив з глечика чашку молока й разом випив її. Потім налив ще й теж випив.

— А вам не шкодить? — моргнув Маляренко на глечик.

— Ні, я зараз сяду верхи й гайну в степ. Ніч сьогодні чудесна.

— Ти якого коня візьмеш? — з турботою спитала мати.

— А візьму Маштачка.

Катерина Андріївна замовкла. Тінь перебігла по її обличчі. Що ввечора їздить кудись Михайло.

Михайло витер вуси, попрощався з студентами й вийшов з кімнати.

— Пора й нам, — сказав Сорокопуд.

— Я вас трохи проведу.

Юрко вийшов услід за гістьми.

IV

Студенти вийшли з двору й тихою ходою пішли на гору. Маляренко вів свій велосипед. Їх обгорнула тиша ночі. Юрко зупинився.

— Що-ж, як іде справа?

— У нас добре, — сказав Маляренко. — Заброда — першорядний агітатор. Не встиг розповісти йому про Цусіму, як він розніс вість по всьому селу. Виявилось, що і в нас є кілька чоловік, що служили в флоті. Є й такі, що в ескадрі Рождественського. Тепер по селу тільки й розмови, що про загибель флоти. Погибка страшенно лютує. Кажуть, сьогодні в волості казав якусь промову й роздавав листки.

— Нехай роздає. Не поможеться! — іронічно завважив Сорокопуд.

— Ну, а я нічого не зробив, — сказав Юрко. — На мене самого ця катастрофа страшенно важке вражіння зробила.

— Нічого. Чим гірше, тим краще. Нехай нині там загинуло десять тисяч чоловіка. Загинуло разом. І це робить вражіння. А загинуло-б двадцять тисяч на протязі десяти день, — нічого, і мало-б і розмов було. Так звикли, що люди гинуть тисячами, що всім байдуже.

— Ну не кажи.

— Чом не казать? Правда. Але все-таки Цусіма наближає війну до кінця.

Студенти стояли край дороги й розмовляли. Радилися, що робити далі, на кого покладатися, кого обминати. Маляренкові здавалося, що зараз всі придатні для діла. Сорокопуд не погоджувався. Велика справа народнього визволення накладає обов'язок бути обережними.

Юрко підтримував його.

Місяць освітлював землю срібно-матовим промінням. В сухому повітрі, насиченому пахощами трав і пилу, виділявся густий аромат дикої коноплі, що росла коло шляху. Дзвеніли, сюрчали й турчали коники. І здавалося, що й місяць і зорі стояли й слухали ту предковічну пісню ночі.

— Свири - иде!.. Сви - ри - иде!.. — гукав десь по той бік хутора дзвінкий і ніжний жіночий голос. — Іди до до - ому!..

Той поклик вимальовувався на фоні нічної симфонії, мов неподільна частина її й надавав їй особливої краси.

— Свири - иде!.. — чулось десь далі.

Молодиця пішла в степ.

— Пора додому.

Маляренко стиснув руку товаришам і сів на велосипед.

— Не вскочиш де в яр?

— Ні. Дорогу знаю добре.

Він безгучно зник у млі.

— Ну, а ми per pedes apostolorum. Приходь завтра на пасіку, — сказав Сорокопуд, прощаючись з Юрком.

— Добре.

Сорокопуд пішов понад річкою на бродок.

Юрко повернув назад.

Тихо йшов по шляху й чув, як Сорокопуд, перебравшись через річку, затяг якусь пісню.

— Свири - иде!.. — ледве - ледве чутним відголоском доносився здалека запізнений поклик.

— Сплю! Сплю! — меланхолійно одгукнулася на його в березі нічна пташка й замовкла.

Юрко вернувся додому.

V

Не погане місце колись вибрали перші осадчі хутора Чорні Броди. Тут і степ широкий, і тихий затишок у балці, і ліски, й вода.

Лозоватка, що верстов на п'ять нижче Чорних Бродів, вливалася у Кам'янку, вище їх текла по скелюватому яру. З яру в степ розходилися балки.

Кльон, чорноклин, дуб, а часом липа, в перемішку з вовчим і звичайним терном, росли по тих балках. Подекуди виходили з їх і займали степові планини. Але далеко йти не наслідувалися. Боялися. Хіба кущі терну одбивалися від порослі і, мов отари зеленої шпанки, розбігалися по просторах.

Гайки немов нарочито приладнані для пасік. Затишно й тепло. Вода й бур'яни. І по їх стояло кілька пасік. На ближчій до Чорних Бродів сидів Кандиба Капитон. До його й умовилися зайти Юрко й Сорокопуд.

Капитон, дядечко високого зросту, з прямоносим обличчям, оброслим кучерявою рудою бородою. На голові у його стовбурчиться теж кучеряве волосся, немов у Моїсея Мікель - Анджелового. І справді, Капитонова голова нагадувала голову Моїсея, тільки в їй не було нічого трагічно - суворого, демонічного. У їй містився надзвичайно

цікавий до всього мозок і не менше за його метушливий язик. Капитон не міг проминути чоловіка, щоб не побалакати з ним, не випитати у його всякої всячини й самому не розповісти новин.

Капитон ще зранку засів за читання газети, що попала до його від Ольшановських. Читав не скоро, але надзвичайно уважно. Увесь захопився нею. Бо там було надруковано такі звістки, від яких у його аж серце холонуло.

Читав про Цусіму.

Перечитував удруге.

Чотирнадцятого травня, рано вранці, ескадра наближалася до Корейської протоки... Де вона саме, та протока, Капитон не уявляв. Знав тільки, що це десь дуже далеко, куди ескадрі дійти було надзвичайно важко. Уявляв собі, як ескадра йшла в дві колони. Праворуч панцерники „Князь Суворов“, „Бородино“ й інші, ліворуч — „Ослябя“, „Сисой Великий“ і другі. А попереду, за розвідників, пливли крейсери „Жемчуг“ та „Ізумруд“. Позаду теж крейсери.

— Усе, здається, гаразд було... — зітхнув Капитон, прочитавши про строй ескадри, й почав читати далі.

І де далі читав, тим більше хмурився.

День млистой. Далеко не побачиш. Появляється японський крейсер, якийся „Ідзумі“, й причеплюється до ескадри. Ще відкілясь вириваються чотири. Пливають поруч з нашими панцерниками... В їх стріляють. Вони зникають.

— Пішли шукати на підмогу свою ескадру, — думає Капитон.

Ось і вона! Появилася з лівого боку. Пішла напереді. Почалася стрільба. Японці стріляють влучно. Їх гармати беруть далеко. Потопляють „Суворов“, „Ослябя“... Увечорі потопляє „Бородино“, „Імператор Александр III“... Все знайомі назви. Капитон так звик до їх. На кожному тому панцернику було сот по вісім людей. І всі потопили...

— Оце так!..

Піт виступив на обличчі Капитона й він пустив газету на коліна.

— От довоювалися, так довоювалися!.. Це вже край!..

Повів очима по пасіці й не бачив її. Замість вуликів і дерев бачив море, панцерники — підбиті й перевернуті догори дном... Бачив людей, що потопали у хвилях.

— Це вже край! Тепер нас голими руками заберуть!..

VI

Капитон кілька хвилин сидів мов приголомшений. Потім знов узявся за газету. Хотілося дочитати до краю. Довідатися, що-ж у нас залишилося. Чи може вся ескадра до одного миноносця, до одного чоловіка загинула.

Почав читати далі. Але не встиг прочитати кілька рядків, як почув, що хтось їде до його на пасіку. Підвів очі й побачив, що в балку спускається повозка. Придивившись, пізнав, що то їде чоловік з Понятовки, економії князя.

Балка, що в ній була пасіка, належала князеві.

— Здоров був!.. — привітав Капитона гість.

Зіскочив з повозки, хутенько забіг наперед коня, взяв його за віжки й потяг до дубка, щоб прив'язати. Зросту був невеличкого. Мав підстрижену сивувату борідку й маленькі, проворні, як у миші, очі.

— А я оце за клечанням приїхав. Послав управитель. Каже: „поїдь у ту балочку, де Капитон сидить, там нарубаєш“. Взяв та й поїхав. Нам що, — їхати, то й їхати, а сказано зрубати, то й зрубаємо, — тараторив нежданий гість.

Звали його Іваном, а на прізвище був Лихобаба.

— А ти що, газету читаєш? — звернувся він до Капитона, прив'язавши коня. — Гарна штука, гарна! Ну, що - ж там напечатано? Як японці? Б'ють наших?..

— Б'ють, та ще й дуже.

— Хе - хе - хе! — зрадив Іван. — Вони такі! Маленькі та проворні.

— Оце потопили всю нашу ескадру, всі кораблі.

— Йо?.. Та брешеш! — мов ще більше зрадив Іван.

— Ні, не брешу. Тут нічого брехати, коли правда.

— Ге - е! Як же це так?

І Лихобаба знав, що послано десь якусь ескадру, тоб - то багато кораблів чи що, щоб звоювати японця на воді. Тільки він дуже нею не цікавився. Сам він ніколи не бачив ні моря, ні кораблів. Панцерники йому здавалися великими човнами. Ніякого пуття з них, на його думку, не могло вийти. Бо до того японці ще й під водою плавають, а наші не вміють. І тепер, коли Лихобаба почув, що ескадра загинула, навіть зрадив: не на воді треба воювати з японцями, а на суші. Тут наш буде верх. А то послали якусь ескадру, ось її й потоплено.

— Так як же це вони її так розчухрали? Га? — питався Лихобаба, присаджуючись до Капитона.

Радість його не подобалася Капитонові. Нічого веселого він не бачив у загині ескадри. Але гніватися на Лихобабу було не можна. Він знав його давно й добре.

— Ось як розчухрали, — сказав і почав розказувати.

Лихобаба слухав і чим далі розповідав Капитон, тим більше його покидала веселість. Навіть і він не сподівався, що можна було так потрощити й потопити оті наші кораблі. Найважче було, що деякі панцерники здалися в полон.

— Та вони - ж їх зараз підправлять та на нас повернуть! — гукнув Лихобаба. — Ай - ай - ай! Оце так - так!.. Оце втяли штуку! І нащо було посилати на погибель?..

VII

— Ге - ге - ге! Ось ще гості! — гукнув Капитон, побачивши Юрка й Сорокопуда, що ввійшли на пасіку. — Тільки вас і треба було!

— А ми ось, бачите, й прийшли.

Поздоровались, сіли під дуба.

— Душно.

— А ще більше, як оце я прочитав газету.

— Що, добре?

— Добре. Краще й не треба! Що - ж воно тепер буде?

— А буде те, що буде, — відповів Сорокопуд. — Будемо воювати далі.

Лихобаба кивнув борідкою й посміхнувся:

— І так навоювались!

— Ні, мабуть ще не навоювалися, коли воюємо,— завважив Юрко.

— Ну, ви скажіть мені,— запитав, помовчавши, Капитон:— з-за чого ми воюємо? Кому воно оце потрібно?

— А хіба не знаєте? З-за концесій. Великі князі наші, бачите, хотіли мати собі великі прибутки. Взяли концесії в Кореї. Рубати ліс та торгувати ним. А японці кажуть: „Постій. Нам ближче й зручніше. Та ми й голодні: ми будемо грабувати корейське добро“. От і загризлися.

Юрко дивився в вічі Капитонові й сміявся.

— Так я-ж давно кажу,— гукнув той:— Нехай великі князі чи царі, коли їм користь, і б'ються між собою! Нащо-ж народ губить!

— Еге! Царям та князям самим битися не можна. Не личить, не годиться. Вони мужиків замість себе посилають.

— А щоб їм так дихалось, як нам хочеться воювати!

Капитон озирнувся. Нікого не було. Сонце пронизало гайок і пасіку до самого останнього атома своїм теплом і світлом. Дерев немов очманіли. Повітря дихало медом і дзвеніло бджолиним гудінням.

— Да-а.

Порснула за тином коняка й задзвонила удилами.

— Треба рубати клечання.

— Ти вже рубай там подалі. Туди-о, в вершині. А то тут бджіл порозгониш.

Лихобаба пішов. Сиділи кілька хвилин мовчки.

— Ну, скажіть: що-ж це воно далі буде? — знов запитав Капитон. Студенти мовчали.

— Коли-ж йому кінець і край?

— Ж-ж-ж...— підлетіла до Юркового обличчя волохата бджілка й війнула на його теплом.

— Тоді,— сказав він,— коли державою буде правити не цар, а народ.

Капитон неймовірно похитнув головою.

— Мужики ще скоріше перегризуться.

— Я не кажу: мужики. Я кажу — народ. Це значить — в першу голову — робітництво, потім — трудяще селянство, освічені люде, що гуртуються по політичних партіях... Взагалі, інтелігенція.

— Так. А що-ж царь?

— Його не буде, буде республіка. Або він буде, як у Англії, та тільки слухатиметься парламенту.

— А що-ж тоді з панамі буде?

— Коли підуть з народом, то гаразд буде. Не так гарно, як тепер, але звикнуть. А коли підуть проти народа,— то погано їм буде.

— Цусіма?

— Може й гірше.

— Де вже там гірше!..

Дзвякнула сокира... раз... другий... Зашелестіло гілля.

— Іване! А Іване! Ти-б ішов далі! — гукнув Капитон.— А що з землею буде?

— А земля залишиться на місці.

— А хто - ж нею володітиме?

— Той, хто робитиме.

— Так - то так, та як саме?

— Це важке питання. Ще ніде на світі його не вирішили раз на завжди, — сказав Юрко й замислився.

Помовчали. Лихобаба цюкав і шелестів десь у вершині.

— Ми думаємо так, — сказав Сорокопуд.

Говорити від спеки було важко. Думки мов зав'язали одна в одній, чи в насиченому пахощами меду повітрі, здавалося, що хтось розтопив молоді стільники й налив теплим медом всю пасіку.

— Ми думаємо так... Всі землі — панські, державні, монастирські... всі... й селянські — одібрати... Щоб не було власности на землю. Передати їх в розпорядження громад тих спілок, що будуть обробляти землі... Щоб вони використовували їх.

— Як же? Це значить: ні в кого не буде власної землі?

— Ні в кого не буде. Вона буде власністю народу.

Капитон подумав. Труснув настобурченим чубом.

— Ні, мені так не подобається!

— Чому?

— Гм!.. Який же з мене буде хлібороб без власної землі. Тепер з рук дивимося у панів, а тоді у кого - ж будемо дивитися з рук? У чиновників, чи що?

— Ні в кого. У самих себе.

— Ні, ні! Я цього не розумію. Нам треба нарізки. Всі землі панські, монастирські й які там ще є вільні, що їх самі господарі своїми руками не обробляють, — передати мужикам. Поділити. Рівно. По душам. Дано тобі й обробляй. Пеклуйся нею, догожай їй. Вона твоя. А то що? Земля нічия! стану я нею голову морочити!..

— Станете.

— З якої речі?

— З такої, що голод примусить. Хто робитиме, той і їстиме.

— Ні, мені не подобається.

Капитон замислився. Студенти теж замовкли. На пасіку влетіла велика зелена муха. З дзичанням кидалася то в один, то в другий бік, мов шукала чого. Глянула сюди, глянула туди, метнулась до вулика, трохи не вдарилася у босу Капитонову ногу і, вивідавши все, неначе раптом викинутий зелений камінець, вилетіла з пасіки.

— Помітили? — спитав Юрко. — Немов поліція: „а про що ви тут розмовляєте?“.

Засміялися.

— Що чути по селах? — спитав Сорокопуд.

Капитон, хоч сидів на пасіці, звичайно все знав, що діється навколо. Буде недорід. Народ турбується. Надобридла війна. Кінця їй немає. І все нас б'ють та б'ють. До князя приїздив справник: викликав князь. Щось там наймити заворушилися. Кричав. Загрожував Сибіром. А що той Сибір, коли ми й за Сибіром голови покладаємо.

Говорили й студенти.

Треба чогось ждати. Земство заворушилося. Чутно: збираються удатись до царя. Свободи добиватися хочуть.

А про землю треба подумати.

VIII

Сивіє у млі степ. Чорніє дорога. Чітко Маштачок одбиває своє дрібне туп-туп!.. туп-туп!.. Сухо дзвенить степовий шлях. Мріють знайомі пригорки. Млою стелеться з-під коня до завітчаного дрібним огнецвітом неба.

„Чорт би її взяв! Виблискує, мов гадюка, лускою на сонці, в'ється, мов вуж, а до рук не дається!“ ..

Думає Михайло про Аріядну. Думає густо, важко. Запустила пазурі кішечка в серце. І вуса до гори закручені, і чумарка мистецького закрою, й лаковані чоботи, а проте нічого з нею не вдіє. Крізь пальці висклизає.

Туп-туп!.. туп-туп! ..

Годі. Перевів з галопу на ходу. Вже близько. Он виявляється з імлі чорна пляма. Наближається, розпливається. Сад Богаєвського.

Уява подає з-за його світляну пляму: вікна... відчинені на балкон двері й білі колони... мов вартові. По півколом вирізаній з-під саду лощинці — лавки на жовтому піску. Каштан посередині став і замислився. Слухає. Слухає кришталні згуки, що дзвенять крізь освітлені вікнай двері.

А там, у залі, на дзиглику, у білу піну вдягнена, хлюпощеться в чомусь дзвінкому й блискучому лелійними руками вона... Аріядна.

Кто видумав таке ім'я? Ні, хто вигадав таку жінку?

— Чорт!..

Тупотить Маштачок, а серце щемить. А голова на плечах порожня й очі не моргають. Тільки щелепи стискаються.

„Ех! Ухопити-б за гадючий стан, рвонути рукою, щоб надвоє перегнулася, щоб цокнула із-під прошв білосніжних ногами об голову, й кинути на ліжку! Або моя, або нічия!..

Пішов, посунувся праворуч сад. Випливли із мли ворота. Загавкали собаки — інженерські. Гарних десь добув. Митець! Зумів і багачку вдову на абордаж узяти й сестрицю її, Аріядну, до рук прибрати. По європейському, систематично. Не так, як ми, степовики, з своїми чумарками й лакованими чобітьми!

Ось і він сам.

— Ей, хто там! Візьміть коня Михайла Антоновича!

Спокійний, лагідний, вродливий. Очі одаліски, борідка клинком. Свіжо-випрасувана чесуча й черепахове пенсне. Глянув на золотий годинник.

— А ми думали, що сьогодні не приїдете.

Що це? Натяк? Сьогодні приїхав раніш, ніж завжди.

Ось і Аріядна. Йде й невимовно лагідно коливає станом. Музика, а не хода.

— А, Михайло Антонович!

Загадково майнули під віями чорно-блискучі маслини. Капнули на руку рожевим маслом мигдалі лелійних пальців. Заграло щось складну й бурхливу мелодію в грудях Михайла. Нахилився й поцілував ті мигдалини.

— Здрастуйте!

Очі одаліски в чесучі загадково осміхаються під немов підведеними віями.

— Здрастуйте! Що нового каже степ? Про що розмовляють зорі?

Глузує, чи просто грається, мов кошеня?

— Нічого надзвичайного. Туди далі спить, а сюди ближче — прислухається, як грає білосніжна фея.

— Ха - ха - ха! Ви сьогодні цікавий!

Одаліска в чесучі доброзичливо осміхається з - під черепахового пенсне. Відходить до дверей на балкон. Розтає у млі саду.

— Будете слухать?

— Буду.

Сіла до рояля.

— А може чаю раніш?

Спурхнула й розвіялась за дверима у млі слід за інженером.

— О, який я дурень!.. О, який я дурень!..

Стиснув щелепи й зморгнув на землю біль зневаги.

Тиша. Мент один, другий. З квітника в двері війнуло запахом квіток тютюну... Розмовляють?..

— Чого - ж ви не йдете сюди?

Підвівся, пішов.

Десь над садом сухо моргнула раз і вдруге блискавка.

ІХ

Князь... що воно таке: людина чи маєтки?

Всі говорять — князь, а самого князя ніхто не бачить. Але це маленьке слово має величезну силу в його так само величезних маєтках. І не тільки в маєтках, а й скрізь по околиці.

Головний маєток його стоїть на горі, мов який середньовічний замок. Будівлі сірі, кам'яні, високі, гостроверхі. Стиль під готику. І весь двір, на сотню десятин, обведено кам'яним муром. Якась китайська стіна з брамами одгорожує його від степу й спускається дугою до берегів широкої й глибокої річки. Одгорожує його й від води. Тільки дає вихід до власної пристани, мов каже пароплавам:

— Хочете заїхати, то будь ласка — до нашої пристани. А там побачимо, чи пустити кого на гору до економії.

Князь — культуртрегер. Завів поліпшене польове господарство. Завів величезні виноградники. Засипав зерном і залив вином сусідні ринки аж до моря.

Скрізь видно й чути силу князя, а самого не видно й не чути. Живе по далеких столицях та закордонах. А всю величезну працю по господарству роблять наймити. Є між ними і вчені, люди науки. Є інженери й агрономи, люде практики. Ще більше тих, що просто вміють розпоряджатися, примушувати людей виконувати свої накази й розпорядження тих, хто їм самим наказує?

А найбільше є простого робітництва. Вся робота по маєтках робиться тим робітництвом. Метушиться воно день і ніч, мов комашня в муравнику. Оре землю, сіє, косить і молотить. Випасає овець і худобу. Хаңдожить коней і псів. Обробляє виноградники, збирає сотні тисяч пудів грон різноколірних ягід, тисне їх, обертає в сусло, просвітлює в вино, розливає по бочках, бочонках і пляшках.

Мете двори, вичищає бази і робить все, все, чого вимагає життя великого організму, що йому ім'я господарство.

І вся та праця обертається в гроші, в золото, в силу, що, мов ореолом, вінчає голову однієї людини — князя.

А князя того ніхто не бачить. А коли хто й побачить, то тільки плечима стисне: звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Стане говорити — затинається, тільки очима кліпає, мов сова, з-під окулярів та червоніє з напруження й роздратування.

А сила князя велика.

А слава його грімка.

X

Так думав Юрко, ідучи з Миколою по рівному, мов озеро, степу. Скільки видно було, скрізь стояла й досягала, вилискуючи золотом, озимка.

Цього року в людей не дуже задались хліба, а у князя мов налито. Бо все на чорному пару. Бо засіяно добірним зерном, у свій час. Бо є над чим попрацювати й є кому працювати. Є ціла армія строкових. Законтрактовано їх з весни до Покрови. Кормлять їх, поять добре, але й праці вимагають на весь хід: працюю, як машина, без перебоїв.

Оце зараз випущено на косовицю. Сьогодні вирушило в степ двадцять косарок. Виїхали удосвіта з косарками, мажарами, бочками, кухарським приладдям, мов артилерія в похід.

Виряжав отаман Перепуст, наказував куди їхати, що робити. Дав припасу всякого повною мірою. Але чула його душа, бачило око, що не так діло йде, як хотілось би. Щось непевне поблискує в очах робітників. Щось незвичне зачуло його чутливе вухо в розмовах, але як слід зловити не міг. Насупився Перепуст. Захрип його голос, мов у старої вівчарки. Не говорив, а рвав слова:

— Починаючи від монастирської! По п'ять косилок! До снідання помалу! Не гнать коней! Звикнуть, тоді надати ходи!

Говорив Перепуст про коней, а думав про людей: забастовка буде.

Вирядив людей у степ, а сам зараз до головного управителя. Ще спав той.

— Вибачте, Трифоне Карповичу... потурбував вас. Щось у нас не тее...

— Що? — вирячив зпросоння очі управитель.

— Боюсь, що забастовка сьогодні буде.

— А що, чув що?

— Не чув, а так мені здається, що треба б до Аулів послати... по станового. Щоб був тут.

— Гм!.. Нехай запряжуть кабриолета. Дам записку.

Робітництво їхало в степ, а з панського двору курило по шляху кабриолет до Аулів.

XI

Сонце зійшло й почало свою працю. Насичало повітря теплом і молодим вином. Земля курилася медом. Лани поважно видихали

нічну прохолоду. Скидали з себе першими хвилями, що подекуди пробував розгойдати вранішній вітрець, дрімотні мрії.

В степу загуркотіли косарки.

Юрко цю ніч ночував у Миколи. Встали не рано, вийшли до чаю й були здивовані. В їдальні сидів становий, у білому кителі, при шаблі, й пив з Трифоном Карповичем чай.

— Так, так!..— говорив він, обтираючи хусткою спітніле чоло й вирячуючи на управителя короткозорі очі,— починають подекуди... Але його сіятельству немає чого турбуватися. Зараз я тут, а треба буде,— через годину будуть козаки.

Юрко переглянувся з Миколою: доходить і сюди. Цікаво.

Напившись чаю й дізнавшись, куди поїхали на косовицю, згодилися піти туди. Рушниці на плече — на перепелів.

Ішли мовчки. Очі приймали в себе осяяну просторінь і не помічали її. Ухо ловило степові згуки й шамотіння й даремно силкувалося почути в їх лопотіння косарок. Нічого не було видно й чути.

— Далеко,— сказав Микола.— Вже сорочка мокра.

Взявся двома пальцями за розтебнутий комір і почав обвівати ним груди.

— Дивись! Щось скаче!

Рука Миколина спинилася. Глянув поверх пшениць, повів очима. Справді: на видноколі показався вершник. Жене добре. Ближче й ближче. Видно, як стрибає охляп на коні й помахує ліктями, мов птах обрізаними крилами.

— Жук!..— сказав Микола, придивляючись.

Ось і він. Поширені ніздрі коня. Піна на удилах. Смагле обличчя Жука з прижмуреними косими очима.

Війнуло повітрям і тілом.

— Стій! Що таке?..

— Забастовка!..

Махнув рукою й понісся. Вилискували підкови в пилу. Махали лікті, стугонів шлях.

— Так...

— Ну, ось і в нас.

Товариші переглянулися.

— А - ну - ну!

Засміялися. Сміявся день, сміявся степ і далекою погрозою стугонів по шляху Жук.

— Підемо?

— Незручно. Нехай становий раніш.

— Ну, тоді звернемо й підемо на обход, поки що.

Зійшли з шляху й пішли зворотами.

XII

На широкому лану скошеного сінокосу, поруч з ланами озимки, цілий ярмарок. Стоять мажари, на їх вилискують бочки, червоніють косарки, пасуться по траві й стоять коло мажар коні. Люде сидять і лежать у холодку. Ждуть, що буде. Жук поїхав давно. Намагаються удати спокій, а він не дається. То в одному, то в другому кінці табору

починається гомін і вигуки. Тоді сходяться туди, тиснуться до купи: може що почують нового.

— Їм тільки шкури з людей драть!— вигукує цибатий парубчак і афективно крутить головою.

— А ти думав як?— флегматично завважає чорнобородий дядько з порепаними губами.— З волів будуть драть? З тебе легше: шкура тонша.

— А з тебе ще легше,— вкидає слово високий і ставний красунь Опара.— Дивись, он уже сама репається: бери за губу та й тягни. Так і стягнеш усю по самісіньке нікуди!..

Кулак падає на спину Опари. Сміх.

— А ось як я візьмусь, так я тобі з другого кінця шкуру спустю, що й жінка до себе не підпусте!— Сміються порепані губи.

Регіт розлягається в гурті.

— От народ!— незадоволено буркоче, одходячи, вузькогрудий дідок.— Тут така сторія, а вони гелгочуть, мов гуси! Краще - б запрягали коні та їхали косить. Так отже, забастовки захотілось: у людей бастують і ми забастуємо!..

Дивиться на лани пшениці. Вони аж умлівають під сонцем і вітром. Розчісують своє золоте волосся, ніжаться під палкими поцілунками.

— Вигадають чорти - батька зна що, а ти відповідай потім. З князем задумали жартувати!..

Сонце пече, час іде, а нічого нового немає. Краще мабуть було - б забастувати в економії: не поїдемо без надбавки косить! А то виїхали в поле, почали косити й на тобі: стоп машина! Петро палець обрізав! Вивертай казани!

Розпарює сонце. Розбивають думки. Надобридають балачки. Коли-б уже скоріш! Приїде управитель, Трифон Карпович: так-то й так-то... треба надбавки... Бо скрізь надбавляють.

XIII

Нарешті, далеко закурив шлях. Щось зарябіло понад пшеницею.

— Ідуть!..

— Ну, тепер держись!..

Наближалися бігунки. На їх своїм звичаєм важко сидів круглий, мов гарбуз, управитель Маляренко. За ними підїздив кабріолет. Щось біліло на йому... Далі — урядник і соцький.

Становий!.. Це — несподіванка. Принесла його лиха година!

— Ну, тепер держись... — повторив Опара і виправив свої дзвінки груди.

— Здорові були!.. — похмуро сказав Маляренко, не встаючи з бігунків і перекладаючи віжки в ліву руку, а праву підносячи до голови, мов збираючись зняти картуза. — Що тут у вас? Чому не робите?

Становий, розминаючись на ході, підійшов до бігунків. Китель на спітнілому тілі його зібгався у зморшки, мов брижі сала, і ззаду припав пилом.

Суворо глянув на людей і поздоровкався.

Люде дивилися то на управителя, то на станового.

— Що тут у вас, питаю? Чому не робите?

— Чому не робимо? Робимо — почулося ззаду.

— Де-ж ваша робота, коли ви лежите, а косилки стоять?

— Чому лежимо? Робили й робитимемо, — знов озвався той самий голос.

— Харч плохий! — гукнув хтось.

— Так. Кажете: харч плохий.

— Косилки не справні!.. Руки ріжуть!.. Плата мала!.. До Покрови шістдесят!.. Це здирство!.. Шкури деруть!.. — загомоніло разом робітництво.

Становий закліпав очима.

— Не всі разом! — гукнув він, поступаючи до гурту. — Виходь сюди наперед, хто має претензії!..

— Чого — виходить? Всі маємо претензії!.. Не будемо робити, та й тільки, поки не дадуть до Покрова сто!.. Еч як!..

Заговорили всі й зарухалися, мов комашня.

Управитель чекав. Мовчки моргав очима й перебирав губами, мов їв що смачне.

— Так... — нарешті промовив, коли вихор незадоволення трохи утихомирився. — Так харч плохий кажете? Неправда. Пшоно й сало й хліб видано найкращі. Сам наказував і сам бачив...

— Що пшоно? У горло не лізе! — хрипко вирвалось зпозаду.

— А тобі чого, мармаладу в косовицю захотілось? — спитав Маляренко. — Косилки, кажете, не справні? Неправда. А що палець один порізав, так дурному й голову можна косилкою одрізати. Не лізь руками, куди не треба!

— Що там косилки! Плата мала! Скрізь понабавляли! А ми що? Запродані чи що? Не будемо робить!..

Знову заходили над головами вогні роздратування.

— Скрізь бастують і ми бастуватимемо! Нехай хліб пропада!

— А, он чого ти захотів! — кинувся становий до дядька з порепаними губами. — Візьміть його!..

Урядник і соцький рушили були з місця. Але натопч насунувся на станового й одтиснув його назад.

Кинувся білий китель в один бік, в другий, високо піднімаючи ноги, наче його хто смикав, мов іграшкового москалика, за нитку. Підвів кулаки до робітників.

— Це бунт!.. Мовчать!.. Беріть його!..

Рисак, що на йому приїхав управитель, поступився праворуч і метнув чорним алмазом на роздратованого білого ведмедика.

— Тпру!..

Гарбуз скотився з бігунків. Покотився до станового.

— Заспокойтесь! Заспокойтесь!..

— Так ви думаєте бунтувати в мене? Полупаєнко, бери цього!

Сам ухопив за груди Опару й смикнув до себе. Тріснула сорочка.

— Не давай!.. Не давай!..

Все збилося до купи і в один момент змішалось мов у вихорі. Підлетів над головами картуз станового. Став на дибки кінь урядника. Майнули через сідло чоботи.

— Бий їх!.. Не давай!..

— Трифоне Карповичу! Що-ж це таке? — перелякано звертався до управителя вузькогрудий дідок. — Так же не можна!

Але управитель не чув його. Він стояв, вирячивши очі й розчепіривши руки. Наляканий огир кинувся з бігунками геть і трохи не збив його з ніг. Тоді ухопився обома руками за віжки й, присідаючи назад майже до землі, як павук поповз по отаві. Нарешті затримав.

Становий біг до його, без картуза й шаблі. З носа текла у його кров.

XIV

— Надай ходи! — гаркнув Юрко. — Ато попадемо на шапочний розбор!

За гони було чути голос і гомін.

— Заварилось! Ще коли-б батька не побили!

— Не поб'ють! А становому може і влетить!

Пішли скоро.

— Не біжи. Як би не вскочити: з рушницями... Скажуть, що поліцію хотіли перестріляти.

Вийшли на сінокос.

В цей саме момент кинувся огир Маляренка й погяг його по полю.

— Та-та-та!.. Шпарко йде справа!..

Назустріч біг становий.

— Дайте рушниці!.. Я їх усіх перестріляю!..

Розвіз рукою кров по вусах. Підбите око чудно прижмурювалось.

Урядник скочив на коня й поскакав геть.

— Негідник!.. — промовив становий і раптом заспокоївся.

Принаймні замовк. Тільки важко дихав і обтирав у кров закаляною хусткою червоне спітніле обличчя.

— Картуз ось... картуз... ваше високоблагородіє!.. — обережно підійшов дідок, немов ховаючи свої вузькі груди. — Така сторія...

Становий рвонув картуз з рук дідові, обтруснув його й одяг на голову.

— Ну пам'ятатимете мене! — сказав. — Я вам не забуду! Я їду — додав Маляренкові.

— Почекайте в економії. Я теж зараз приїду.

— Добре.

Пішов до кабріюлета. Там лежала однята у його шабля. Одштовхнув її ногою й сів. Кабріюлет рушив і біла спина попливла геть від табору.

— З богом, Параско! — гукнув хтось.

— Не займай! — спинив суворо Опара.

Він ще був наїжений після баталії, мов молодий ставний пес, що тільки що вискочив з вуличної прочуханки. Робітництво теж було схвильоване: вийшло не те, чого хотілось.

Маляренко раптом усе спостеріг і збагнув.

— Ну, що-ж це ви наробили? — сказав він, передавши віжки синові й підходячи до Опари.

— Нехай не хапає за грудки! „Забрать“! За що забрать? Хіба ми не маємо права говорити з вами про своє діло? Чого він вмішався?

— Так-то так... але... Негарно вийшло.

— Хто каже: гарно?

Помовчали. Робітництво обступило управителя. Пахло брудною білизною й потом.

— Так чого-ж ви хочете?

— Набавки. Сто карбованців до Покрова.

Помовчали.

— Багато.

— Чому багато? У Смолянина сто двадцять хочуть.

— Там инша робота.

— Скрізь однакова робота! Не в холодку лежать.

— Не в холодку та й сто карбованців — великі гроші. Князь не погодиться. А тут ще от з становим... Піде по всій губерні.

Говорили довго. Говорили тяжко. Мов камінюка на серці лежав становий: буде біда! Дехто одійшов од гурту. Маляренко крутив. Порішили: як скаже князь... Телеграфувати йому, а поки що ставати до роботи.

Юрко сидів на дишлі мажари, дивився й слухав.

Перед ним стояв товстий і важкий, хитрий і меткий, Маляренко, витривалий і далекосяглий, і вів гру з запальним, але малосвідомим і неорганізованим робітництвом. І було подібне до того, що шука грається з риб'ячим дріб'язком. І було ясно, що вона в свій час поїсть його.

Так прижмурював очі Маляренко й так смачно перебирав губами й ковтав слину.

„Крокодил“! — подумав Юрко.

XV

Степ помалу спускається в пологу балку. Переступає обережно вниз, мов через гадючку, через річку і йде поважно, не поспішаючись, вгору, підходить аж до обр'ю, де, мов дівочі перса, ніжно визначаються дві могили. А потім іде далі.

Куди?

А хто його зна! Кудись далеко. Мабуть аж до моря. Йому не диковина. Йде тисячу верстов — на сонці, на вітрі, полинялий, обвітрений, без шапки. Жмурить вузькі свої очі. Мовчить.

А прийде до моря, спиниться, і знов прижмурює свої щілини й мовчить.

Слухає, про що говорить море?

Може.

Коло тієї слизької гадючки внизу стоїть хутір. Сірий, солом'яний і теж обвітрений. А повз його від обр'ю до обр'ю, аж до тих могил, прослався шлях. Колись чумаки їздили, а тепер так, коли-не-коли кому забাগнеться проїхатись по йому. Колись і хутір був „постоялим“, а тепер просто — хутір. Сорокопудишин. Живуть там Сорокопуди. Присівають хліба й баштани садять. Головне баштани.

Он і цього року сріблясто-зеленою, обведеною золотим позументом плахтою послався баштан від хутора під гору.

На хуторі живе стара Сорокопудиха Ликеря Корнієвна, а коло неї, мов коло квочки, сім дочок і два сини: Маруся, Олена, Ярина,

Олександра, Катерина гостропузенька, Ганна й Настя, Петро й Свирид. Хто часом заскочить на хутір, то не розбирається в дівчатах: аж сім їх і всі на одне обличчя — сірі, довгоносі, маслакуваті, мов старі коні. Ремонт!.. Одна Катруся, мов білий крупчатий вареничок, товстенька, гостропузенька, з масними очима. На неї й звертають увагу, хто заїздить, стежать за нею очима. Мов коти.

А стара Корнієвна весь день турбується і квокче й скрипить: і те треба зробити й те, і туди слід побігти й туди.

— Ти-б, Свириде, зробив!.. Ти-б сказав!.. А чи не забув, Свириде, що треба прополоти огірки?

Свирид, кремезний сороколіток, з лисиною, мов коліно, розбійничими очима й вусами, завжди мовчить і завжди робить. Робить за Марусю і Катрусю, за Олену і Ярину і за всіх. Мовчки, понуро. Поблискуючи зпід густих брів чорними очима. Робить цілий день мовчки. А ввечері, теж мовчки, кличе в комору наймичку, рябу, косооку Мотрю, й запирається з нею на цілу ніч.

Петро — студент. Веньямин в сім'ї. Огірки, кавуни й картопля продаються, щоб піти на вчення Петрові, на життя його в Харкові, на новий мундир. А в його все того нового мундира немає. Все старий, виляний картуз. Хто його знає, куди йдуть гроші. Свирид мовчить, тільки очима поблискує. Товариство... товариство погане. Все паничі, багачі: Маляренко, Ольшановський. Їм що? Мідяків і в руки не беруть. А тут кожен огірок, кожна динька на базар у місто йде. Надобридила та бита дорога через гору повз могили!

Живуть Сорокопуди в степу, як справжні птахи. Набивають собі шлунок всім, що росте на землі під сонцем. І віддають те все степові, вітрові й сонцю. Сама Ликеря Корнієвна про себе говорить:

— Дикая я стала. Людей ніколи не вижу. Як побачу, що хто до воріт їде, так серце й падає... Боюсь. А чого — й сама не знаю. Задичавіла. І діти такі. Ще Катюшка сяк-так, а інші — мов кошенята, що на горищі вивелись: побачать кого, то настовбурчаться й того дивись, що почнуть порскати.

— Ну ви, мамаша, справді... — завважає яка з дочок і не договориць, не зуміє думки висловить.

— Дикая я й діти мої дикий... Тільки ось Петро...

Проходить степ повз хутір Сорокопудів і не помічає його. Чи мало хіба зустрічається йому того сірого птаства? Іде собі, безтурботний, далі й далі, до синього моря, до гомінких хвиль. А там зупиниться, прижмуриться, що ледве зіниці з-між вій прозирають, і стоїть. Думає про що?

А хто його знає!

XVI

— Пани! Пани їдуть!..

Заметушився хутір. Справді під'їхали: Ольшановські — Ніна, Юрко й Стефан — і Маляренко! Ніна вся в рожевому, навіть панчішках, а на голові солом'яний бриль злотом вилискує. Чотирнадцять очей з усіх кутків і закутків, зза дверей і зза герані на вікнах, пронизують її здивованими й заздими поглядами. Ач яка! Мов пастила рожева.

Аж неначе в роті солодко... Маляренко коло неї. А що то таке за опудало ведмедикувате? Горбатий, чи що?

— Чим же я їх буду контентувати? — бідкається, ударивши в поли, Ликеря Корнієвна. — І борщ сьогодні пісний, з буряками та картоплею!

Вийшла в сіни. Стоїть, мов з хреста знята.

— Заходьте в залу, прошу вас покорно.

— Ми тільки на хвилинку, — цілує її в губи Ніна. — Нам на баштани хочеться поглянути.

— Нічого там, голубочко, гарного нема... Заходьте, заходьте в залу.

Зала. В кутку чорна, в бляшаній ризі, ікона, заквітчана чорнобровцями й гвоздиками. Пучечок васильків. По стінах, у чорних тоненьких рямцях, картинки. Святі Гори з крейдяними шпилями, подібними на голови цукру. Якийся давній митрополіт у білому клобуку. Цар Олександр I верхи на коні, що стоїть на задніх ногах, а передні підняв у повітря. А навколо безліч давніх фотографій в оздоблених черепашками й засиджених мухами рямцях.

Під фотографіями теж давній „диван“, покритий ситцевим з лапатими квітками чехлом. Коло його попід стінами дебели в таких само чехлах стільці. Далі стіл, поверх його в'язана важка скатерть. Спускається ледве не до старої нефарбованої підлоги! А насупроти, коло дверей, годинник з мідяними гирями й басистим боем.

— Раз... раз... раз... — починає він вибивати, мов вітаючи гостей.

А на вікнах герані й фуксії, й воскове дерево, й лілеї.

— Сідайте, прошу вас!

— А де-ж Петро?

— Він зараз... забарився трохи.

Ось і Петро. Примочене й похапцем зачісане волосся. Обсмикує на ході сорочку. Видно лежав.

— Ну, ми до тебе на баштан!

Трохи посидівши в залі й давши спрмогу Ликері Корнієвні збагнути, що вони не загрожують її гостинними розмовами й тим паче обідом, гості з Петром пішли на баштан.

XVII

Широкою планиною розкинувся баштан. Там він темнозелений, а там сріблястий. Тут дині й огірки, а там кавуни. А поміж ними й через їх, рядами, нахиливши на схід сонця голови, біжать сонячники. Одні ще молоді, з ніжними дитячими, піднятими вгору, в золотих ореолах, чолами. А другі, старіші, що вже думки їх позернулися, мудро поскилялися до землі.

Ніна перша те помітила.

— Дивіться, як замислився отой сонячник! Чисто, як Капитон на своїй пасіці. Не вистачає тільки бджіл.

Вар тримтить над баштаном. Аж немов дзвенить. А в його теплі лежать і тмяно вилискують поміж огудиною кавуни й дині. З краю, поміж зів'ялими парасолями листя, вилискують великі білі з рожевим

відливом гарбузи. Мов сірі й полові воли полягли й спокійно ремигають і жують свою жуйку, заплющивши посоловілі від спеки очі.

— Гарний баштан!

Хвилі вару біжать понад огудиною.

Маляренко пішов з Ніною, Петро з Юрком, а Стефан спинився скраю, подивився, підвівши плечі туди, де лисніли кавуни й дині, ступив трохи в глиб баштану й сів під великим холодкуватим сонячником.

Баштан йому був не цікавий.

— Ну, братухо, пішла історія! Читав? Після нашої забастовки скрізь бастують, — говорив Юрко, переступаючи через пліті огудини.

Петро осміхнувся. Неначе сонце вдарило йому в очі.

— Нехай!..

— Уже у Богаєвського ставали... у Фан-Юнга... Васали.

— Ну що-ж? Цього і слід було сподіватися. Я думаю, що ось-ось і загальна забастовка буде. Стануть залізниці, фабрики, заводи. А краще всього було-б, коли-б військо заворушилося.

— Да. Затанцював би Вітте з братією, мов карасі на сковороді.

— Ні. Що Вітте!.. Сам то, сам...

— Е!.. Від його я нічого не жду!

— І я не жду. Але треба, щоб і його розпеченим дротом припекло.

Тисячі тонких, невидних окові, золотих дротинок упивалися в тіло розпеченими жалами й воно щеміло й зуділо, мов під огнем. Вітрець лоскотав обличчя крилами метелика. Огудина срібнилася, а молоді сонячники виставляли опуклі лоби проти сонця й дихали смолистим ароматом. В розтопленій блакиті важко махали крилами гави й чорноскрипуче крикали.

— Гай-гай!.. — гукнув погрожуючи Петро й махнув рукою.

— Да-а!.. Зелений? — стукнув, нахилившись, по зеленореброму кавуну Юрко.

— Ще зелені. Рано.

Гави, що були одлетіли від баштана, повернули назад. Несли на хрипучих крилах свої чорні з сірими заїдами носи, неначе списи.

— Кра!.. Кра!..

— Гай-га-ай!.. — знов крикнув Петро й шпурнув грудкою у слід горлатій незграбі.

— Газети би тепер на село.

— І без газети чутки розходяться. Пливають самі в повітрі.

XVIII

На обр'ю переливалося прозірне золото, а дві могили ніжно тремтіли в ньому, мов дівочі перса.

Стефан сидів край баштану, підвівши плечі, й байдуже дивився перед себе. Маляренко з Ніною спинилися коло кріслатого широколобого сонячника й мов хотіли довідатися, про що він думає. Дивилися на його й не могли звільнитися від ніяковости й щастя зближення. Немов той сонячник прикував їх до місця.

— Ніно!..

Від спеки молодий баритон захрип. Від вару повітря спиралося в грудях. Ніна цвіла рожевим маревом.

— Ви бачите... ви знаєте, що я... я...

Рожева хвиля хлинула з грудей по саму голову і, вихоплюючися з неї, в нестерпучій млості щастя й страждання Маляренко вигукнув:

— Ніно!.. Я... люблю вас!..

— І я.

Сказала й заморгала по-дитячи.

І сонце заморгало скоро-скоро. Затримтіли сонячники. Ніна вхопилася за сонячник... за руку... і розцвіла сонячною усмішкою.

— Кра! . Кра!.. — низько спускаючись, з притиском, прокричала стара гава й, свистючи крилами, подалася геть до хутора.

Далеко-далеко на обрію мліли й тримтіли в нестерпучій жазі могили. Повітря дзвонило в мільйони дзвонів і через те все поглохло.

Стефан підвівся з-під сонячника й, напружуючи плечі, гукнув:

— Додому!.. Пора додому!..

Ніна й Маляренко мов крізь сон почули його голос.

XIX

Князь приїхав.

Увійшла в сірий монументальний палац звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Сказала кілька слів, запинаючись і кліпаючи, неначе сова, з-під золотих окулярів очима. І по всьому маєтку розлилося напруження:

— Князь приїхав!

Неначе й палац підвищився і набрався якоїсь нової сили. Неначе багатозначніше глянули на світ його великі вікна. Неначе на високих східцях його сторожка залягла якась турбота й непевність.

Поїхали до князя з візитами сусіди.

Приїхав і Богаєвський. Мов двадцятилітній юнак увійшов по високих східцях, лагідний і вродливий, з очима одаліски, борідкою клинком.

— Маю за приємну повинність вітати ваше сіятельство з приїздом!

Ласкаво-зваблива усмішка пешеної вихованки гарему виграє з-під черепахового пенсне. Мигдально-лелійні пальці вихоханих рук лагідно торкаються рукавів новісінького смокінга й білосніжних манжетів. Скромний брильянт поблискує в елегантській карватці.

— Д.. дякую!.. П... прошу.

Непевний рух короткої руки над бавовняним пузцем. Крісло червоного дерева злегка покотилося на блискучих коліщатках по блискучому паркету. Друге крісло ворухнулося. Сіли. Паркет відбиває дві пари лакованих ботинок.

— Надовго маєте ошасливити своєю присутністю наші краї?

— Н... ні. Як покажуть с... с... справи! — з натугою видавлює слова князь.

Очі одаліски вибачливо зморгують напруження очей рака.

— Хіба вашому сіятельству турбувати себе справами? Єсть у вас кому займатися їми. А як її сіятельства здоровля? Має теж до нас завітати?

— Ні. Вона т... так обжилася н... на Рів'єрі, що не хо... хо... хоче нікуди р... рушати.

— Правда. У нас так не цікаво. А тут ще... Вибачте... Ваше сіятельство мабуть поінформовані... всякі непорозуміння... з селянством, з робітництвом.

— Так. П... писав управитель. От я й приїхав.

— Ну це даремно. Цілком даремно потурбувалися. Можна тільки було попрохати губернатора і все було - б гаразд.

— Так.

Князь розставив свої дугасті коліна й дивився в вікно. Богаєвський гладив і його всього й ті коліна своїм єдвабним поглядом.

— Так. Тільки - б губернаторові: Річ у тім, що всі оці „забастовки“, всі оці вихватки гарячих голів викликані вони не справжніми причинами економічного, чи якого там, характеру, а просто агітацією невеличкої купки злочинців. Тільки агітацією.

— Так?

Очі князя запитливо глянули крізь окуляри з-під догори зведених брів.

— Безперечно. У мене маються факти.

— Ц... цікаво.

Одаліска розцвіла привабною усмішкою.

— Самі певні, провірені факти.

— Х... х... то-ж вони т... такі, оті поганці?

— Це, ваше сіятельство, поки що таємниця.

— Але ви повинні с... сказати!

Одаліска не хотіла віддаватися зразу.

— Я звязаний словом честі.

— Ну, яке тут може бути сло... ло... во честі у д... д... дворянина, коли річ іде про таких негідників!

Князь спалахнув. Коліна його на мить стиснулись обценьками, мов клешні рака, а під лівим оком смикнувся поплавець.

Клює. Богаєвський інтимно нахилився до князя.

— Річ в тому, що тут до справи замішується одна близька мені особа.

— Коли вона н... не сама... замішана...

— О, ні, ваше сіятельство.

— Тоді...

— Я певен того, що благородство душі вашого сіятельства не дозволить зробити якусь неприємність особі, котра належить до так званого прекрасного пола.

— Безперечно.

Поплавець по-іншому засмикався під оком. Одаліска збагнула, що час віддатися.

— Тоді я скажу все по правді.

Дві пари колішат посунулися по паркету до других двох пар, а ботинки до ботинок.

— Та особа, про яку я говорю, моя своячениця. Вона дізналася від людини, котра добивається, між іншим сказати, — цілком безнадійно — її симпатії, про організацію...

— Організацію?!..

— Так, організацію, яка підбурює селянство й робітництво проти нас.

— Хто - ж вони т... такі?

— Перший — син вашого управителя Маляренка. Другий — син дворянки поміщиці, Ольшановський, і третій син міщанки - баштанниці, Сорокопуд. Студенти університету.

Одаліска віддала все, що мала і ждала подяки від князя. Але той мовчав.

Богаєвський доторкнувся випещеною рукою до свого алмаза й лагідно стукнув ботинком по паркету. Приємна усмішка застигла над його гостренькою борідкою. Прекрасне волосся буйним чубом нависло до черепахового пенсне над білим чолом.

— Треба, щоб всіх цих трьох молодчиків взяла на око поліція, або жандармерія.

— Так. Т... треба. Маляренко?

— Маляренко, Ольшановський і Сорокопуд. Але я так довго затримав увагу вашого сіятельства...

Богаєвський підвівся. Він щасливий, що побачив князя у доброму здоров'ї. Сподівається, що проти можливих заколотів влада вживе відповідних заходів.

Сходив з високих східців і почував у своїй руці бавовняну руку князя і ніс у серці його подяку. О, князь не забуде його послуги. Напише губернаторові.

Ходою двадцятилітнього юнака сходив з високих східців лагідний і вродливий красень, з очима одаліски й борідкою клинком. Алмаз поблискував в його елегантській карватці.

XX

Довго - довго працювало, ворожило над землею сонце й таки взяло від неї все, чого хотіло. Задовольнило своє бажання. Випило з неї всю осолоду й заспокоїлося. Вставало й тепер чим світ, виходило на гору й розкладало там величезне огнище. Сідало само в золотих шатах в те огнище й тихо - тихо пливло в йому над землею, величне й жорстоке.

Не потрібна вона йому тепер. Зазнала в свій час ласки й досить.

І земля, змарніла й спрагла від пережитого, почорніла й порепалась уся і взялася турботним порохом відчуження.

Дощу, дощу!.. Щоб хоч трохи окропити змарніле обличчя його пливучим дробом! Хоч росюю вночі охолодити нестерпучу спрагу! Хоч вранішнім вітром з-над вогкого моря дихнути вільготно!

Нема.

А прийде вечір, а зайде ніч, зчиняється над степом якась непевна гра, якесь дражливе сперечання незнаних сил.

То там, то тут щось блимне, щось моргне. Раз - раз!.. І ще!.. І ще!.. Здається, що ось - ось постануть хмари над горами. Ось винесуть свої гремучі авангарди на крилах вітряних.

А їх немає й немає.

Якесь їх сила не пускає, якесь їх влада затримала — отам за степом, за горами. І суперечка йде там невсипуща: чи бути дощеві, чи ні.

— Бути — бути! — кидає хтось огненне слово.

— Ой же ні!.. — відповідає хтось інший.

А земля жде, а земля прислухається, чи не загремить таки далекий грім? Чи не зашелестить сухою травою вітер?

Немає.

Сидить Ніна на балконі й дивиться, як переморгуються далекі блискавки. Хоче пригадати вірші поета про їх і не може. Думає про життя, думає про те, що твориться навколо, і їй здається, що і в житті тепер відбувається те саме.

І там поблискують непевні огні. Здається, що ось - ось здійметься буря, загремлять громи, поллються дощі.

А їх немає.

Блимне щось, моргне й погасне.

Війна.

Розрухи.

Забастовки.

Скрізь неспокій, скрізь тривога. А виходу немає.

Юрко, Микола, Петро щось роблять. Кудись їздять. А їй нічого певного не кажуть. Не довіряють. . .

Що-ж невже вони думають що коли-б була потрібна жертва, вона не зможе принести її? . .

Усмішка пробігає по її замкнених вустах.

Побачать!

Але де може бути жертва? Кому вона потрібна?

Сидить Ніна й дивиться, як блимають блискавки, і вслухається серцем в далекі погрози. І вона певна, що щось буде, буде неодмінно.

— Буде! . . Буде! . .

— Ой же ні! . .

— Буде! . . Буде! . . — німо перекликаються блискавиці.

XXI XXII XXIII

XXIV

Нехай хвилюються народи і збройною рукою зводять свої рахунки. Нехай по державі хвилями пробігають розрухи й забастовки. Нехай скликають Державну Думу й підкладають її під ступені царського трону. Нехай і нехай! . . Природі ні до чого того немає діла. Вона відбуває, дія за дією, свою віковічну містерію. Все по тому самому плану, все в тих самих рисах і в тій послідовності.

Перегоріло літо золотим хвилястим полум'ям. Одстугоніло далекими грозами дощовими, одморгало сухими блискавицями перекличними. Червоним жаром синепереливним розгорілася осінь і прозорим димом засновує далекі обрії, що порозбігалися у всі краї й спинилися там і стоять нерухомі. Мов ждуть: що буде далі?

А небо теж одійшло далеко-далеко від землі, заглибилося у ясну синяву й дивиться з далекого далека на чорними пасмами розмережані поля, на золотом покроплені ліси й на річки, блакиттю освічені. Мов людина підстаркувата, що читає книгу, подалі її від очей відставивши.

Осінь.

Низками важкого чорного намиста по заглибленій блакиті линуть до вирію гуси. Линуть і турботно перекликаються. Летять журавлі. Немов комарі в каре построїлись. Летять і тоскно курличуть. А ось напружено повитягали шиї качки і прудко-прудко, немов у пристрасті любовної жаги, дріботять крилами. Летять, мов стріли, пущені з тугого лука. І все туди, туди, туди — в далекий вирій.

Навіть павутина — зогрілась на сонці, знялася молочною піною в повітря й летить не знаги куди. Чіпляється за дерева, за бур'яни й безсило демонструє своє бажання пливти й рухатися.

Осінь.

Почервоніли від вранішніх заморозків груші, пожовкли морелі й безвладно скинули на вогку землю, на молоду осінню траву, росю обважену, своє убрання. Втомилися від сонця й літа. Стоять обвільнені й полегшені і віддають своє чорне тіло терпким пестошам бадьорого осіннього вітру, останній ласці знесиленого сонця. А яблуні, а вишні й сливи ще тримаються й червоно осміхаються до задумливого ставу.

Шарудить понад алеєю в опалому листі рябенький коротконогий песик з чорними чутливо настовбурченими вухами й куцим хвостом. Нюхає. Чогось шукає. Спиниться. Підійме передню лапу в повітря й стоїть яку мить нерухомо. Прислухається. На куці пурхає жовтобока синичка. Червоношій щиголь обчищає свій дзюбик об темно-бурий пруток ліщини. Десь далеко на алеї чується хода. То йде владарка того песика, Ніна.

Вся в чорному і стримана, мов черниця, тихою ходою йде до ставу. Стала й стоїть. Нерухоме обличчя в неї, нерухомі очі. Мов прикута думкою до чогось далекого й сумного. Не бачить налитого сріблом ставу. Не помічає покритої чорноклином і ясенем гори, що підводиться навспиньки над ставом і мов хоче через сад побачити хутір і панську садибу. Не бачить. А серце тоскно стислося й жевріє смутними сподіваннями.

Песик підбіг і лащиться.

Відмахнулася. Побіг униз до води.

Подивилась: де-б сісти.

Немає де. Замість лави стремить один пеньок з гвіздком на тім'ї. Зламано лаву.

Пішла до огорожі й сіла на камені.

Очі на ставу, а думки розпливлися і знітилися, мов туман ранішній.

Якось та буде!..

На курси не поїхала. Нащо вони, коли там не буде Миколи. Не хотіла в тому признатися, але було так, безперечно так.

Були плани й розпланилися. Б ли заміри й не здійснилися.

Несподівано все пішло не так, як думалося. Хтось певно видав Миколу й Юрка й Петра. Князь писав губернаторові, що вони підбивають селян проти панів. Довідався про це старий Маляренко. Начальник поштового відділу прочитав листа князевого й застеріг. У їх умова. Ні один лист князів не випускається непрочитаним. За це в'д економії платня окрема начальникові. Не можна. Біля вогню всім треба ходити обережно. А князь огонь: і тепло коло його й згоріти можна.

І Микола й Юрко повинні були зникнути.

Петро не захотів і тепер в тюрмі.

Наскочила жандармерія. Спеціально з губернії. Перерила все у Мальяренка й у Ольшановських — нічого не знайшла. Потрусила Капитона й ще декого. Позабирала книжки, газети. Оточила Сорокопудишин хутір. Наробила гармидеру. Трохи не вмерла з переляку Ликеря Корнієвна. Позабивалися по кутках сім дочок її. Думали, що жандарми ризатимуть їх. А Свирид, як став у залі коло годинника, як статуя, так і простояв мовчки, поблискуючи очима, весь час, поки поралися неждані гості.

Взяли Петра. Не захотів утікати. Знищив і приховав усе, що було, а сам не захотів тікати.

— Чого? Я роблю своє діло, а вони нехай роблять, що знають.

У Ликері Корнієвни опісля й язика на який час одібрало було. Ледве потроху очумалася.

А Микола й Юрко мов крізь землю провалилися. До університету не поїхали. Звісток додому не подають. Немає оказії. Почті не довіряють.

І зажурився хутір Ольшановських.

Мовчки сидить зранку до вечора Катерина Андріївна й в'яже панчохи. Мов ув'язує в їх свої думки. Стефан мовчить, а Михайло по цілих днях ходить з кутка в куток по залі й курить. Стукотить чобітьми по підлозі, мов годинник вибиває маятником. До Богаєвських не їздить, але весь час думає про Аріядну. Не витримав прямого поєдинку, віч-на-віч. Тепер узяв другу лінію: як одрізав до Богаєвських. Не сказавши ні слова, не зробивши натяку.

Ходить по залі й курить.

Зажурився хутір Ольшановських.

А тут скрізь неспокій. За лиманом уже дими встають. Палять економії...

Погнав вітрець по ставу зморшки, мов різб'яр зробив по сріблу дрібні нарізки. Погнав і затих.

— Ніно!.. Ніно!..

Хтось гукає здалека. Здається, Стефан.

Підвелася й пішла на голос: чого йому?

Далеко між деревами маячить постать Стефанова. Угору зведені плечі, мов до манекена прироблені руки.

Побачив.

— Іди додому!..

Приїхали Богаєвські. Вперше. Ніколи не були. Сам і Аріядна.

— Чого?

— Сама спитай!

Пішли вгору до будинку по засипаній жовтим листям алеї брат і сестра. Він — манекен деревляний, вона — ставна й тендитна, мов молода черниця, з чорноєдвабними, тонко виписаними бровами.

XXV

Катерина Андріївна схвильована і в той час гордо задоволена. Нарешті Богаєвські приїхали до їх.

То все їздив Михайло.

Тонно веде розмову з Аріядною й приглядається оком жінки, що знала в житті кращих часів, до своєї гості. Якась гадючо-ефемерна. Все в неї роблене, удане. Але немов стало її другою натурою. На все дивиться немов з зацікавленням, але ніщо не цікавить її навсправжки. На Катерину Андріївну й на Михайла дивиться так само, як на старий альбом, що випадково попав до її рук.

— Хто це такий? — і перевертає сторінку далі.

Михайло теж удає з себе ввічливу, але цілком байдужну до її жіночих принад людину.

— Цього року гарний перельот. Підстрелив п'ятеро гусей. А ви?

— Була спроба на качок... — інтригуюче завважає, кидаючи погляд на Аріядну, Богаєвський і замикає свої вродливі уста усмішкою.

— Вас не питають! — розпеченою дротинкою шпигає ті уста Аріядна.

— Це цікаво.

— Нічого цікавого!

— До деякої міри... цікаво, — усміхається знов Богаєвський і очі одаліски грають таємницею.

— Він хоче сказати, що я зробила дев'ять пострілів у повітря...

— І що за десятим підстрелила одну качечку, а Ментор піймав її і з'їв.

Аріядна освітілася усмішкою. Удає з себе хлопчика сьомилітка:

— Піймав і з'їв! — вередливо кокетуючи, повторяє вона.

Катерина Андріївна співчуваючи мовчить. Стефан, підвівши плечі, по-совиному кліпає очима. Ніна задумана, мов осінь, дивиться на гостей.

Аріядна почуває той погляд.

— Гарно тепер в саду. Але я не люблю осени.

Ніна у відповідь ніжно-задумливо усміхається.

„У неї гарні брови“ — помічає Аріядна.

— Ну, Михайле Антоновичу, чию кандидатуру будем висувати в Державну Думу?

Богаєвський підсувається до Михайла й інтимно заглядає йому в вічі.

— Не вірю я в ту Думу.

— Чому? А я навпаки. Думаю, що вона саме в нашу міру і в наш час.

Приємно осміхається і дружньо-інтимно додає:

— Думаю, що треба висувати кандидатуру князя.

— Та він же заїка! — зривається раптом Михайло.

— А ви думаете, що в думках та парламентах тільки оратори сидять і мають вплив і значіння?

— Я неодмінно подам свій голос за князя! — екзальтовано спурхаючи з місця, каже Аріядна.

— Як матимеш той голос!..

— А хіба я не маю?

— Здається, ні.

— Тоді я проти такої думи!

Йй нудно. Не сидиться на місці. Підбрала амазонку, пішла на веранду. Михайло за нею.

— А де-ж ваш син Юрій? — звертається Богаєвський до Катерини Андріївни.

— Поїхав до університету.

Стефан нервово скліпує вирлоокими очима.

Богаєвський дивиться на Ніну.

— Неспокійно зараз. Подекуди до кулеметів доходить...

— У нас нічого.

— Ну, у вас... — Богаєвський щось хоче сказати й спиняється.

Перевів очі на Стефана.

— У вас нічого не буде.

Стефан дивиться на нього. Наїжився, мов хоче кинутися на ворога.

— У вас нічого не буде...

Загадкова ухмілка.

Мовчанка.

Чути сміх Аріядни.

Червоніє листя плюща на веранді. Голубіє небо. Осінь задумливо дивиться знадвору.

— Ну, пора їхати додому. Вибачення за турботу. Хотілося по-знайомитися. Живемо поблизу й не знайомі.

Кидає слова, кидає усмішки й кличе Аріядну. Та входить з веранди і в дверях вимальовується її туго затулена постать, мов виточена фігурка з шахів.

Поїхали. Танцюють і виграють задами підстрижені коні. Вилискує циліндр Аріядни, гойдається трен. Хилитається гнучий стан.

— Я знаю, хто видав наших.

Обернулися до Стефана.

— Хто?

— Богаєвський.

XXVI

Летять чорні зразки намиста під сірим небом і чути далекий турботний поклик: куг-ги! куг-ги! Зеленими едвабами стелеться озимина й дише прохолодою й рослинним ароматом. Пізній плуг глибокими борознами ріже заснулий переліг і гайвороння купами несуться над свіжими скибами чорнозему.

Ге-ей, далеко видно в степу!

Он м'ягко котиться, мов по гумі, по накоченому після дощів шляху бричка. Пара коненят бадьоро дріботять у дишлах. А дядько настовбурчив шапку над коміром сірої свитини, прижмурих оченята й задоволено помахує батіжком: но-о!.. Поглянув на плугатарів. Спинив коней.

— Здорові.

— Здоров.

— Орете?

— Ато-ж.

— Та-ак. А як земля?

— Та нічого. Трохи важкувато.

— Та-ак.

Перебірає віжки в руках. Мишаста кобильчина, користуючись моментом, спорожняється.

— Ну що? Нічого не чуть?

— Кажуть — замирення з японцем.

— Ну що-ж, пора. А як люди?

— Та нічого. Починають трусити панські економії.

— Йо?

Загадково киває головою й весело додає:

— Аж пір'я летить!

— Де?

— По Кам'янці.

— Та - ак.

Мовчанка. Гнідий мотнув головою.

— Ну, бувайте здорові.

— Бувай!

Рушила й м'яко покотила бричка.

„По Кам'янці“ — думає рановий. — „Не далеко“.

— Ну, рушай!

Взявся за плуга. Влягли в шлеї коні, захрущало коріння й потік з лемеша чорно-єднабною биндою чорнозем.

„По Кам'янці...“.

— Куг - ги! Куг - ги! — зовсім низько перекликаються сірі птахи.

Підвів у небо погонич очі. Шморгонув носом.

— Та й багато цього року гусей!

„По Кам'янці...“.

Зеленими килимами стелеться озимина. Вабить очі й дише осінньою рослинністю. Кружляє гайвороння над оранкою. Хижацьким криком роздирає повітря. Холодно сплять далекі перелоги.

А бричка котиться й котиться по шляху і тягне за собою невидимо до серця прив'язану нитку:

— Вже на Кам'янці!..

Гей - гей - ге - ей! Далеко видно в степу.

Чи то дими, чи хмари постають на обрії.

XXVII

Осіння ніч. Прийде й стане коло вікон. Зачиняють віконниці, а вона стоїть, не відходить. Стоїть нерухомо, мов старий каштан на висипаній жовтим піском лощинці коло дому. Мов білі колони ганку.

Стоїть і мовчить.

І моторошно на душі від того мовчання.

Світло у кабінеті, їдальні, у всіх інших — темнота. І страшно заходити туди, як стемніє. Але треба обійти, оглядіти. Бо повен дім добра, а скрізь почалися грабунки. Бо нікому не можна довіряти.

Цокотить чайним посудом господиня дому. Дзвенить срібними ложечками у мідяній мисочці. Обличчя її вродливе й суворе, мов матрони римської.

— Що тобі сказав військовий начальник? Дасть він салдатів, чи ні?

Вона незадоволена й чоловіком і військовим начальником, і тим, що скрізь заходять бунти, грабунки. Це щось неможливе, ні на що не похоже. Дозволити мужикові дійти до того, що серед дня осмі-

люються грабувати економії. Зароби собі й тоді користуйся заробленим, а чужого не займай.

— Я вже говорив, що обіцяв на цьому тижні прислати до князя двадцять чоловіка. З їх можна буде взяти й до нас чоловіка п'ять, ну три...

— Три! Що можуть зробити три...

— Але-ж у їх зброя!..

Богаєвський гнівається. Він все зробив, що міг. І не його вина, що робиться не так, як він хоче. Іра не може цього зрозуміти.

— Іро! — озивається Аріядна. — Чого ти так боїшся? І папа і Олексій Петрович завжди відносилися до селян добре, нічим їх не кривдили. Вони нам не зроблять ніякої шкоди.

— Ти віриш мужикам? Ну, я цього не можу дозволити собі!

Вона гордо хитає вродливою головою і на її обличчі римської матрони застигає зневажлива усмішка.

Богаєвський в душі теж не вірить селянам. Не вірить їм і Аріядна. Але вони бояться паніки.

— Немає чого боятися. А буде небезпека, то вживемо заходів, щоб забезпечити себе від неї.

Богаєвський підвівся з кресла, йде до кабінету й черкає сірничка. З свічкою в руках йде у звичайний тепер вечірній обход кімнат адміральського музею. А ті кімнати — справжній музей, що утворив його покійний тесть. Музей наук, письменства, мистецтва, археології, прикладної техніки, колекцій мисливства і спорту. За довгий свій вік небіжчик об'їздив весь світ і мав досить засобів і вільного часу, щоб услодити свою старість усім отим добром.

XXVIII

Безгучно йде по паркету, держучи поперед себе свічку, Богаєвський. Бліки від неї падають на поліровку дорогих меблів, на свічада й віск паркету й перебігають з місця на місце, мов ведуть якусь хи-мерну гру. Освітлюють гобелени, дорогі канделябри, статуї.

Богаєвський дивиться. Все на своїх місцях. Скорботно глянув із п'ятми Рембрандтів лик Христа в терновому вінку. Ось шафа з сріблом. Вилискують за склом срібні „братіни“ з золотими орлами, срібні карафи, кубки, чарки, колекції срібних каламарів, попільниць, призів, медалів олімпійських ігор.

Ось із п'ятми висовується залізними кутами важка огнетривала шафа. Там зберігається старовинний великий золотий хрест з мощами. Там лежать відсоткові папери. Двадцять сім тисяч!... Там колекції золотої монети. Персні з дорогим камінням, шпильки, брелоки. Є один чудової різб'ярної роботи Бенвенуто-Челліні, чи-що. В Італії придбав адмірал.

А ось кімната мисливського приладдя й дуельної зброї. Шафи з костюмами для плавання, бокса, боротьби й атлетики, верхової їзди, для лаун-теніса й іншого й іншого. Шапки... брилі... кепки...

Ось окремо колекція старовинної мисливської зброї виробу славетних майстрів — Боса, Лазаріно, Моргенрота, Старбуса й інших. Так вихвалявся адмірал цією колекцією!..

Ось його архів. Величenna скриня з фамільними й іншими документами, дворянською родословною книгою - грамотою в темно-малиновій едwabній обкладині, з великою печаттю на позументі, в шкапульці з паліандрового дерева. У великі свята добував із скрині ту грамоту адмірал, сідав у залі й на самотині перечитував од слова до слова.

Ось археологічна кімната й колекції мінералів, комах і гадів. Вискаляє зуби з шафи череп кимерійця, що викопав адмірал.

Скоріш проходить Богаєвський нецікаві для його кімнати. Поминає непотрібний мотлох. Проходить через кабінет адмірала з столом, набитим його рукописами. Писав старий чудак про відродження древнеолімпійських ігор і відродження людськості при допомозі спорту. Дивив! Сам був мов бочонок і важив дев'ять пудів.

Поруч з кабінетом книгозбірня — більше сорока тисяч примірників. Скільки грошей в неї всажено! За „Фехтовання“ Гомара в Парижі заплачено 1750 франків.

Обійшовши адміральську половину, Богаєвський обходить свою. Тут та-ж розкіш, але більш сучасна. Він кохається в фотографії. У його є дорогі об'єктиви, приладдя для класичної експозиції, вищої ретуші, різних проявлень. Є окрема книгозбірня по техніці й мистецтву фотографічної умілости.

Спинається коло великого горіхового гардероба й розчиняє його. Думка: чи не забрався хто туди. Мацає одіж... Немає. А там висять і три нових фрачних костюми, три сюртучних пари, два смокінги, шість пар піджачних, дванадцять нових повних костюмів з найкращої китайської шовкової че-су-чі... Там три паризьких циліндра. Один — ясний, літній, кольору gris de perle, — останній крик моди. Два нових солом'яних брилі — справжня панама. Один бриль солом'яний з чорним бордюром. Он вгорі африканська каска з цілою системою віддушин — паризького виробництва...

Зітхнув Богаєвський. Багато всього. Жити-б і жити, не турбуючись. А тут...

Зачинив дверцята. Пішов далі.

Обійшов. Погасив свічку. Прислухався.

Мовчить осінь. Присунулася темною ніччю під самі вікна й мовчить.

Заграла на роялі Аріядна. Мов морозом по спині посипало. Хотів іти, сказати, щоб не грала й не пішов.

Усе одно. Нехай...

XXIX

Михайло своїм звичаєм ходить і ходить по кімнаті. Накручує догори чорні вуси, поблискує очима. В його так само, як і в Юрка, орляча змичка брів. Обидва пішли в батька.

Катерина Андріївна щось плете. Ніна читає й напружує брови, щоб зловити смисл прочитаного. А він не піддається. Вернулася назад, читає знов.

Стефан кліпає очима на лампу.

Тихо.

Що це?.. Мов щось застугоніло... і враз затихло.

Зняли гвалт собаки. Усім двором...

— Здається, хтось приїхав.

Михайло не дійшов до кутка, повернувся й вийшов. В непричинені двері тривожно дивиться неспокій і ось-ось збирається затрипотіти крилами. Собаки на когось напосідають. Коло самих дверей...

І враз у дім вірвався насичений неспокоєм і хвилюванням клубок згуків. Жіночі голоси Сміх... чи плач...

Мати й дочка злякано й разом підвелися з місць. Стефан втопив ще нижче в плечі свою голову, витяг наперед гострі щелепи й закліпав очима, прислухаючися.

— Богаєвські,— сказав він.

Переглянулися: чого? Але не встигли нічого збагнути, як у кімнату не ввійшли, а вбігли, не роздягаючись, Іра, Аріядна й за ними сам Богаєвський.

Що таке?— застигло питання на обличчях Катерини Андріївни й Ніни.

— Вибачте, що вриваємося до вас! Але це... це щось неможливе!.. Напали, мов гуни, мов дикуни!.. Ах, я не знаю!.. Ха-ха-ха!..

Іра кидається в крісло. З нею істерика. Аріядна й Богаєвський метушаться коло неї.

— Води!

Михайло незвичайно для нього скоро біжить до графіна.

— Що, що таке?..

— Мужики!.. Мужики грабують нас!!

Жах пробігає хвилиною по дому. Немов моргнула лампа.

— Перед вечором почали з'їздитись... бричками, гарбами, возами. З Олексіївки, з хуторів... Обложили з усіх боків, мов орда...

— Alexis, перестань!..— підводиться раптом Іра.— Де Кастор?

— Ах pardon... в екіпажі. Я зараз подивлюсь...

Богаєвський не своєю розгублено-метушливою ходою біжить до дверей, наставляючи поперед себе руки.

Іра опановує себе. Вона знов робиться схожа на римську матрону підчас навали гунів. Бліда, з блискучими очима.

— Вибачте, що увірвалися до вас,— звертається вона знов до Катерини Андріївни.— Ми тільки на годину. Ідемо в Понятовку.

— Ах, що ви кажете? Куди ви поїдете вночі? Залишайтеся у нас!

— Ні, ні! Ви тільки уявіть собі: мов звірі дикі окружили нас!

Alexis вийшов:— „Давай хліба“!— „По якому праву“?— „Все наше!“.. І почалось. А Кастор, бідний Кастор! Вірний друг покійного рара... Вибіг, почав гавкати... Погналися за ним з сокирами. Трохи не зарубали. Лапу одрубали!.. Ось він. Кастор, Кастор!..

Богаєвський вносить забинтованого рудого вижела й становить його на підлогу. Пес дивиться старими розумними очима навколо й на трьох ногах дибає до Іри. Лиже руку.

Богаєвський нахилився до Михайла:

— Горить!..

Той роздумливо крутить головою. Стефан обережно вийшов з кімнати.

Аж тепер Катерина Андрієвна помітила, що гості не роздягалися й попрохала розташовуватись у неї як дома.

— Зараз буде чай, вечеря.

Вона хоче домашнім клопотом одігнати від себе той жах, що привезли його з собою несподівані гості.

Ось воно, те страшне й невідхильне, жахливим вихорем і до їх доривається. Сьогодні Богаєвські, завтра Ольшановські. Мороз пробігає у неї по спині, але вона вдає з себе спокійну.

— Нічого, якось обійдеться. Може великої шкоди не нароблять.

Богаєвський дивиться на Михайла. Той мовчки зморгує многозначний погляд вродливих, тепер без пенсне якихся химерно-незнайомих очей.

Загубилося пенсне.

Аріядна мовчить, мов загіпнотизована.

Ніна глибокими очима дивиться на всіх і мов не може збагнути, що сталося.

XXX

Стефан вийшов на ганок. Глянув через сад на гору. Так, горить. Неначе місяць сходить.

Пішов до стайні, осідлав коня й виїхав за ворота.

Там припав до гриви, ударив ногами під боки, раз і вдруге, й полетів у степ, понятий звірячою радістю й зацікавленням.

Горить!..

.....

XXXI

То був не будинок з білою колонадою, з ганками й мезоніном, а велетенська голова жахливого огненного лева. Червоно-чорна грива стовбурчилася й буйно хилиталася на вітрі. Білі зуби вишкірялися серед огню й диму, а з невидимої пельки виривалось шалене гарчання, нестримана звіряча лютя.

І здавалося, що ось-ось та огненна голова піднесеться вгору й полетить уночі над садом, ревучи й регочучи й викидаючи з себе хмари диму й іскор.

А навколо будинку, мов комашня, метушилися люди. Щось тягли, щось кидали. Змагалися між собою. Наближались до огню, лізли у вікна й панічно тікали назад, коли огонь з новою й новою силою вибухав з середини дому.

На посипаній жовтим піском лощинці, під каштаном, безладним півколом було розташовано меблі й на їх сиділи й дивилися на пожежу люди: чоловіки й жінки й діти. І все було п'яне незнаною радістю роздратування й здивування. І все кричало, реготало й вило від звірячого задоволення й божевільного захоплення.

— Га-га-га!..— мов у казані кликотіла розтоплена смола.

Голоси людей зливалися з ревом огню.

Хтось у дикім екстазі стрибає перед огнем. Хтось рвав книжки й розпускає по вітру рожеві листки й вони, мов яблуневий цвіт, падали на землю. Хлопець настроїв на палицю черепа, підняв його вгору й стрибає перед огнем чорним силуетом. Якийсь дядько натяг на себе поверх свити в'язану фуфайку, підобгав під неї поли, підмостив на черево подушку й танцює перед огнем, виробляючи руками якісь безладні гімнастичні фігури.

— Адмірал!.. Адмірал!.. Га - га - га.

— Розчиняй йому пузо!.. Розчиняй пузо!..

Хтось пірнув ножем у подушку і з неї посипався пух.

— Га - га - га!..

Реве безум, гуде будинок, трипошуть вгорі хмари.

Каштан мов обито розтопленим золотом.

Уся панська садиба залита рожевим сяйвом.

Там хазяйнують люди.

Турботно виносять з винбарів мішки й кидають їх на підводи. Грузять насипом брички пшоном, пшеницею, борошном. Тягнуть хомути, шлеї. Викочують бочонки. Мов комахки, котять по землі величній пакунки вовни.

Сиплеться ячмінь... Сиплеться додолу просо... Пшоно... Од дверей до возів доріжки.

Торохкотять цеберки, відра.

Скоріше! Скоріше! Чи немає де сала? Олії? Ось чоботи.

— Чоботи?!

— Мої!

— Брешеш! Я перший!

Схопилися, боряться. Біють один одного чобітьми в обличчя. Падають.

Побігла струмнем із брички пшениця.

— Затикай!.. Затикай!..

Прив'язують до гарб коней, корів.

Хтось виганяє з кошари овець, — рожевих, сонних...

Ув'язують кабана. Білі поросятка турботно хрюкають коло наляканої свині.

— Куві - ї!.. Куві - ї!..

То дядько разом ухопив двох сосунців за задні ноги. Решта побігла попід возами.

— Хрю - хрю - хрю!.. біжить за ними свиня.

— Не займай! Цей плужок мій!

— От народ!

— Кириле, куди ти, сукин син, дивишся!..

— Це не по закону: вам усе, а нам нічого!?..

Бах. Трах. Бійка.

— Га - га - га!..

— Го - го - го!..

— Так його!

— Куві - ї!.. Куві - ї!..

— Хрю!.. Хрю!.. Хрю!..

— От народ!..

XXXII

Тягнуться у степ з хутора воли. Примеркає пожежа.

Лев притомився. Вже не ричить, а байдуже позіхає, роззявлюючи свою чорну пащу.

— Ти хто такий? Ти чого тут?

Чорні тіні обступили Стефана. Простягають руки.

Кинувся, мов заяць, між деревами в гущину саду.

— Лови!.. Лови його!..

Перестрибнув через тин. Схопився на коня й подався без дороги в степ.

XXXIII

В маєтках князя тривога. От-от найдуть грабіжники на якийсь хутір, рознесуть його й пустять димами. Таке робиться скрізь. Що-вечора за рікою видно заграви пожеж. Що-ранку з туманами тягнеться по землі дим. Народ, мов роздратовані оси. Нічого з ним не поробиш.

Ще з весни між селянством почувалося щось непевне. То в одному, то в другому місці заганяли вночі коней у заповідні князівські сінокоси й випасали їх. Влітку розкрадали з поля пшеницю. Якось підпалили комору в степу.

Тепер, у -осени, коли потяглися з-над плавнів тумани, з усієї околиці посунулося селянство в головну економію й почало настирно вимагати зерна на посів.

Маляренко відмовив. Усій околиці не надає.

А жахливі події насувалися ближче й ближче. Треба було якось забезпечити себе. Маляренко сам зібрав сусідніх селян і пообіцяв, що коли будуть боронити князівського добра, дасть їм під посів кращої землі. А коли хто схоче, то може й купити собі землі. Князь не дорозитиметься.

— Ні, Трифоне Карповичу, — сказав багатий і статечний селянин Грунь. — Князівського майна захищати не думаємо. Нехай сам стереже. А купувати землю нам немає чого. Все одно вона наша. І нам її даром віддадуть.

Відбив Маляренко телеграми князеві й губернаторові: послав гінця до справника. Добув десяток стражників і ждав від воїнського начальника салдатів.

Роздав зброю, яка була, службовцям.

Ждали біди неминучої.

І ось вона насунулася.

По обіді приїхало на князівський хутір „Нові Топази“ чоловіка п'ятьсот селянства. Кинулися з криком „ура“ й пострілами з рушниць на винбарі й магазини й розграбували їх. Почали забирати коней і худобу.

Прилетів гінець до Маляренка.

Послав негайно стражників.

Сипонуло, забачивши їх, селянство з хутора. Мов вороння знялось з падали. Хто куди. Кидали награбоване з возів, щоб легше тікати... Всипали стражники декому приску за шкуру.

Але хутір пропав.

Стурбувався Маляренко. Кличе старосту. Просить об'явити селянам, що від князя одержано листа. Дає дозвіл видати своїм селянам позику хлібом. А коли вийдуть захищати князівські хутори, то ще дасть по возу хліба в нагороду.

Хотів зібрати староста сход, але виявилось, що немає нікого дома: — Поїхали грабувати сусідські економії.

XXXIV

Як хмара ходив Маляренко по кімнаті. Знав, що вже дехто з службовців складає манатки, щоб тікати до міста.

За вікнами стояв туман і мов студеном обгортав і будинок і самого Маляренка.

Виїхати до міста, поки якось утихомириться?

Соромно.

Що скаже князь?

Залишитися тут — небезпечно.

Нічим одкупитися не можна.

Стражники й салдати — надія мала. Дуже багато у князя добра й далеко воно розкидане.

А найбільша небезпека — це вино.

Двадцять тисяч відер дали цього року виноградники князеві. А запасів попередніх років скільки!.. Дорвуться до вина — тоді пропало.

Уявляє картину розгрому льохів.

Щось тихо стукнуло в двері.

— Увійдь!

Не глянув. Думає, що хто з домашніх.

— Тато! Здрастуйте!

Повернувся, мов бугай товстоший.

— Це ти?

— Я.

Перед ним стояв Микола. Винувата усмішка застигла на його обличчі.

— Чого це ти явився? — різко спитав батько.

Микола зніяковів. Не сподівався такого вітання.

— Коли грошей не вистачало, міг написати. Тепер тобі тут не місце!

— Навпаки, тату, я думаю, що місце.

— Що таке? — потяг по підлозі до ніг сина, мов тяжкі гирі, холодний погляд батько.

— Я думаю, що коли ви й мама в небезпеці, то моє місце коло вас.

— Г-м! Ти думаєш?..

— Це моя повинність.

— А підбурювати мужиків — теж була повинність?

Син мовчки глянув батькові в вічі.

— Геть з моїх очей! Щоб я тебе не бачив!.. — спаленів, мов порох, батько. — Я тобі кажу: геть з моїх очей!..

Микола вийшов з кімнати.

XXXV

За ніч із моря й плавнів находили тумани и невидимим корінням вrostали в землю. Довго й уперто не хотіли здійматись угору і тільки на обід кудись зникали. І сірою марою стояла в тумані на горі економія князя, немов казкова фортеця часів давно-минулих.

Позачинені всі брами.

Боялись отого повитого млоу степу. Здавалося, що ось-ось з тієї мли позіхне огненною пелькою дракон. Ввижалося, що вийдуть сірі кострубаті люди, п'яні помстою, й накинуться на економію.

Але нічого. Вона витримає напад.

У неї міцні й високі мури. У неї озброєні люди. Над нею невидимим сторожем стоїть тінь всевладного князя.

А ось хуторі — вони беззахисні.

А там — магазини ломляться від хліба. Льохи — повні вина. Кошари ревуть тисячами шпанки. Воли, верблюди сотнями спокійно жують свою жуйку. Хто їх захистить?

Ніхто.

Ламає голову Маляренко. Жде салдатів. Послав гінця до командира кордону: прохає прибути з стражниками на підмогу.

І ось уранці виринає з туману звістка: зайчани їдуть на „Старі Топазі“. Розграбували нові, тепер грабуватимуть старі.

Стиснув щелепи Маляренко, пограв пружками на лицьях, блимнув по-крокодилячи очима, велів запрягати бігунки.

Уб'ють?

Один біс!

Взяти стражників?

Гірше! Можуть напасти на головну економію.

Сів, поїхав.

Бере відвологлий шлях гарячий Говорун. Укрився милом. Б'є мокрими клубками в обличчя туман. Ось і хутір.

Вже почалося!..

Повен двір підвод. Розчинені магазини. Навперебій один перед одним селяни несуть, розсипають і топчуть зерно. Знов несуть, і топчуть, і сиплють в брички, розсипають на землю, на колеса. Земля вся в пшениці.

— Що ви робите?!..

Усмішки, регіт, глузування.

— А тобі яке діло? Твоє чи що?..

— Все наше, своє беремо!

— Наша праця! Діди й прадіди наживали!

Маляренко стояв і блимав очима.

— Забирайся краще геть відціля, поки голова ціла!

— Тікайте, Трифоне Карповичу, а то щоб чого не було!

Глянув: — вузькогрудий дідок, що колись на забастовці в степу ніс шаблю становому.

— Тікайте, ато бачите... — кивнув головою між магазини й побіг.

Маляренко глянув. Од магазинів наближався натовп, з пострілами й вигуками:

— Ура! Ура! За білого царя!..

То тільки що під'їхала на хутір нова партія. Розграбували сусідню винодільню. Всі були п'яні.

Попереду виступав невідомий, в довгій білій сорочці, з червоною накладкою на грудях і з величезними блискучими гудзиками. На голові у його була висока гостроверха шапка з білим султаном, а по обидва боки висіли на шнурках два револьвери. В руках держав велику книгу й великий червоний олівець.

Поруч з ним виступало кілька чоловіка у червоних штанях. Прямували до Маляренка. Всі п'яні.

Хотів був тікати, але зостався.

— Ти хто такий і чого тут — звернувся до його чоловік у високій шапці і, не дїждавшись відповіді, почав кричати, б'ючи олівцем по книзі:

— Воля! Воля! Я — цар-государь! А це мої генерали!.. Весь хліб і всю скотину віддаю народові! Ура!.. Ура!..

— Ура!.. Ура!.. — підхопили „генерали“, махаючи руками й наближаючись до Маляренка.

— Тікайте!.. — смикнув його хтось за руку.

Круто повернувся й трохи не побіг до бігунків.

— Ура!.. Ура!.. Держи!..

Пляшка полетіла навздогінці, дзенькнула об колесо.

Скочив на бігунки. Оглянувся.

„Цар“ стояв серед „генералів“, узявшись у боки, й реготав. Револьвери теліпалися у його на боках, а шапка зсунулася на потилицю.

— Держи його! Перекидайте бігунки! Держи кнура годованого! Вихолостати його!..

Ударив скоріше віжками. Рвонувся Говорун і виніс із натовпу.

— Ура!.. Ура!.. Ха-ха-ха!.. Держи його!..

Хутір залишився позаду.

XXXVI

Туман обхопив Маляренка. Говорун ішов повною ногою.

— Стій! Стій! — крикнуло кілька голосів здалека. — Хто їде? Стій, тобі говорять!..

Схопили Говоруна за вуздечку. Купа людей наблизилася до Маляренка.

— А, Трифон Карпович!.. Наше вам почтеніє!.. З празником!..

Були знайомі понятовські селяни. П'яні. Коло їх лежала перекинута до гори колесами бідарка, а коло неї чоловік. Його кілька селян било пляшками з вином, приказуючи:

— Приставай, сукин син, у нашу віру!.. Приставай!

— Що ви робите?

— А от обертаємо в свою віру Панька. Ато запанів дуже.

З землі підвівся економічеський об'їздчик. Ніяково посміхається.

— Ой буде вам ваша віра! — гостро кинув Маляренко. — Нашивайте лубки!

Торконув коня й поїхав далі.

XXXVII

Осінь заглибилася до самого дна. Набралася ущерть задуми туманної, розважності холодної, й зупинилася. Далі йти нікуди.

Холодною сивиною що-ранку береться озимина. Спозарання сходяться увечері в тісніше коло обрії. І степ думає, розважно, холодно думає свої віками не передумані думи. Не перебігає вже через спустошені лани перекотиполе. Не плине в повітрі п'яне теплом павутиння. Промайне часом у бур'янах, поблискуючи бісерними очима, лишиця, пограє вухами на межі заяць. І сунуть, сунуть по небу валки хмар.

Куди?

А хіба не однаково!

Заглибилась осінь. Немає їй шляху назад.

Мовчки йдуть по саду Ніна з Юрком і Миколою.

Говорити нічого. Життя само сказало все.

Там, у Петербурзі, у Москві, по великих містах, інтелігенція й робітництво добиваються свобод. Там викидають яскраво-запальні лозунги. Там рушаються мури абсолютизму й на руїнах його постають зародки нового життя.

А тут?

Тут страшним кошмаром розвернулася, заревла й заграла скаже-ним виром народня темнота — без чийого-будь керування, без власної свідомости. Бери, що можеш взяти. Бий і пали, — чого взяти не можеш! Сотням шпанки, цілим отарам, перебивали спини: нікуди було дівати!.. Бий, пали! Використовуй момент! Момент і момент! Про те, що буде завтра, — не думай.

Огнем і димами прокотилися по степу розрухи. В огні й димах погас вчорашній день і в холоді і мряці надходить день сьогоднішній. І в тій мряці жахливим гуком пронеслося по степу нове слово:

— Козаки!..

Проїшли вже по Кам'янці. Перепороли старих і молодих. Тепер наближаються до маєтків князя. Ждуть самого губернатора. На півмільйона зроблено шкоди князеві. Усіх панів пограбовано. І в Ольшаноських увесь хліб забрано. Щастя, що на ньому спинилося. Наїлося селянство по саму зав'язку. Лінки вже було братися за інший мотлох. Та й чутки непевні пішли.

— Ну, а як батько? — питає по мовчанці Юрко.

— Що-ж, я розумію його становище: найнявся — продався. Він зробив усе, що можна було, щоб не загострювати відносин до селян. Але...

Микола не договорив. Очі винувато моргають. Неначе він сам зробив провину.

Здригнувся. Холодно.

— Я не знаю... — каже Ніна. — У мене на душі так важко, так важко!..

— Чого? — іронічно кидає Юрко.

— Ти так питаєш, що з тобою говорити не можна.

— Як хочеш!

Він знервований і сердитий. Брови його строго зімкнуті.

— Того тяжко, що... що я не можу зрозуміти: хто тут винуватий, хто правий! Селяни грабували панів, тепер селян б'ють козаки. Тільки втрати і втрати і нічого доброго не було й немає!..

— Щось та буде, — примиряюче каже Микола.

— Безперечно буде. Але що буде? Селянам потрібна земля. Я б, наприклад, з радістю віддала свою частину їм. Але мама? Але Михайло? Стефан?.. Куди їм діватися?.. Що їм робити?.. І так усі.

Юрко мовчав. Він ніколи не висловлювався одверто.

— Я не можу з'ясувати собі: чиї інтереси для мене дорожчі — селянські чи наші?

— Ну, це фраза!

— Ні, не фраза.

— Нехай буде не фраза. Але коли-б нас так зруйнували, як Богаєвського, щоб ти сказала?

— В тому то й річ, що я не знаю. А що-б ти сказав?

Мов бритвою полоснув.

— Що-б я сказав?.. Моя відповідь у тому, що я вернувся додому.

— Я не розумію.

— Тим для тебе гірше.

Замовкли. Ішли до ставу. Дивилися на сіру, важку воду, на перекинуту в її сторч гору. Переводили очі на оголені косогори саду.

Набралася задуми осінь важкої, нерозгаданої. Заглибилася у неї й стоїть. Далі йти нікуди.

А хмари сунуть і сунуть по небу.

XXXVIII

Прийшли козаки. Вступили в браму кінним строем з піснею. Влилися, червоними лампасами та чубами кучерявими вихваляючись. Нагайки в руках коло сидел на блискучих боках вилискують. Коні під ними дзвінкими підковами виграють, землю під собою місять.

Начувайтесь, куркулі сіросвітники!

Чути, що й князь скоро прибуде в свої маєтки. Ожила, підбадьорилась економія. Випростався знов на весь зріст Маляренко. Послав гінців по селах:

— Хто не хоче собі лиха, нехай охотою повертає в економію все, що взяв!

І ось поїхали назад плуги й букарі. Посунулись отари шпанки. Гуляють по степу вигнані з сел верблюди й воли. Невідомо хто брав, невідомо хто й на волю випустив.

— Хліб, хліб вертайте назад! — знову йде приказ Маляренка. — Хто не верне, позабирають у того все до зерна, не дивлячись, чи награбоване воно, чи власне!

І заскрипіли підводи...

А-а, краще було-б, щоб погнив він у тих магазинах князівських, ніж оце тепер серед білого дня везти його до економії!

Скрипіли підводи.

Закопувалися у землю бочки з вином.

Стругали моркву жінки чоловікам.

Чухали потилиці дядьки.

А в пекарні у князя варилася смачна страва козакам. І співали чубаті сини тихого Дону своїх кучерявих пісень, їдучи ввечері на несідланих конях до водопою.

XXXIX

Приїхав князь і з ним віце-губернатор. Високий і сухий, мов палиця. Вуси в його довгі й тонкі, стирчать на обличчі двома шпичками, мов з дроту закручені. Мутно-сині очі під насупленими бровами, мов льод холодні. Не говіркий і різкий, мов вітер московський.

Велів чинити слідство.

Велів складати списки бунтарів і привідців.

Одповідає селянство: немає привідців, усі в одній шкурі.

— Ну, то почухаємо ту шкуру! Щоб і онукам не свербіло!..

Приказ: На неділю заготувати три вози лози, скликати до волости всіх, хто має від 15 до 60 років мужеського полу й закликати всіх панів і землевласників. Буде суд і розправа.

Загомоніло селянство. Застругало завзятіше жіноцтво моркву. Захвилювалося панство: рішучий і жорстокий віце-губернатор Шрам.

Додатковий приказ: Беручи на увагу відомості про те, що місце студентство й інша шкільна молодь вели агітацію серед селянства, прибути всім названим особам в назначений час до волости. Хто порушить приказа, підпаде найсуворішій карі.

Довго не засвічувались увечері по хатах огні. Радилися коло воріт сусіди, як бути, що робити.

Радилися й ні до чого не дораджувалися. Треба йти.

Палав огнями князівський палац. Приймав князь гостя.

Найстарішого вина велів добути з льохів, найкращих закусок. Сиділи за столом утрюх: князь, Шрам і Богаєвський. Приїхав з міста й він прибирати до рук своє зруйноване й розграбоване майно.

Сиділи й мовчки пили.

Говорити було ні про що.

Говорити було не варт. Все ясно й категорично: завтра селянство дасть відповідь за свої злочинства перед представником влади й покривдженим панством. Нехай подивляться й агітатори, до чого привели темні маси.

XL

Що-ж це таке?.. Іхати до волости всім?.. Все вже втихомирилося, здається, немає чого турбувати людей. Кажуть, що поміщики будуть бити різками селян. Ще чого не бачили?! А проте треба іхати. Приказ!

Катерина Андріївна не спала цілу ніч. Більше всього боялася за Юрка: влітку хотіли заарештувати, тікав. Хто знає, що про його думають. Може справді є за ним яка провина.

Іхали двома підводами. На першій — Катерина Андріївна, Михайло й Стефан, а на другій — Юрко й Ніна. Мовчали. Перед очима перебігали мертві, запорошені снігом ниви. Більшимами дивився похмурий ранок. Було холодно й Юрко й Ніна здригалися — чи від морозу, чи від нервового схвилювання, чи від револьверів, що чули їх тілом крізь одіж.

Взяли потай одно від одного.

Для чого?

Там видко буде. Може будуть потрібні.

Вимальовується у млі село. Тягнуться балкою дими. Дзвонять до церкви. Наблизилися обведені зробленою з соломи горожею двори й городи. Пішли одна за однією вздовж вулиці хати. Ось майдан і церква. Коло волости ще нікого не видно. Лежать купи лози.

Приїхали рано.

Холодно. Нікуди приткнутися.

Пішли до церкви.

В церкві майже порожньо. Не прийшли люди, сидять по хатах. Якось ніяково стояти й слухати в такому настрої службу, але нікуди подітися. Прибув ще дехто з панів. Дзвонять на „Достойно“. Нарешті відправа кінчається.

Ольшанівські вийшли з церкви.

XLI

Майдан був повен люду. У свитах і в кожухах, насунувши на очі шапки, стояло селянство купами й гомоніло.

Три вози лози зеленіло коло розправи.

Ждали губернатора.

Скоса поглядали на панів, що вийшли з церкви й стояли на цвинтарі, не знаючи, що їм робити.

Нарешті затупотіли коні. Приїхали козаки. Гизуючи, об'їхали церкву й потіснили від неї народ колом по майдану.

Скоро заторохкотіла князівська коляска й приїхав віце-губернатор. Слід за ним їхали з справником і двома приставами стражники, а далі Маляренко з сином і інші службовці. Князь не приїхав.

Коляска під'їхала до волости.

Не звертаючи ні на кого уваги, Шрам, прямий і сухий, як палиця, зліз з екіпажу й пішов до волости. Був у сірій офіцерській шинелі і в картузі з червоною околицею. Ішов ходою завзятого фрунтовика, упевнено й чітко, мов на муштрі.

Хто був коло волости, поскидали шапки.

Запитав старшину: чи всіх скликано, чи виказали привідців?

— Скликано всіх, але привідців не видають.

— Лоза єсть?

— Єсть.

Повернувся й тією-ж ходою вийшов на ганок.

Стояв на східцях. Обвів поглядом майдан.

— Шапки геть!— мов на параді ризонуло повітря.

Махнув рукою й мов вітром знесло шапки з голів. Майдан ушух.

Стрункий віце ще більше випрямився й стояв мов велика блискаucha голка, що зараз упнеться в сіросвітну масу.

— Ви розумієте, чого накоїли? Ніде в світі не виявляли люди такого звірства й глупоти! Серце государя кров'ю обкипіло, коли його величність повідомили про ваші вчинки!..— різко вигукував Шрам, повертаючись сюди й туди, і голос його мов дротяною нагайкою шмагав по непокритих головах.

Ольшанівські й інші стояли теж, познімавши шапки. Бо в перший момент не збагнули в чому справа.

— Єдине, чим можете хоч трохи загладити провину, — це повернути все награване тим, кому воно належало, й видати привідців!

— Повернуто все!.. — почулося кілька голосів.

Шрам мов не чув.

— Повторяю: повернути все, до нитки й зерна тим, кому воно належало, й видати привідців!..

— Немає привідців!.. Всі винуваті!.. — загомонів майдан.

Обличчя Шрамове налилося кров'ю.

— А, ви ще розмовляти? Мовчать!! — несамовито крикнув він.
— На коліна!!.

Люди стояли й дивилися, не розуміючи, чого від них вимагає ця страшна людина.

— На коліна!! — тупнув ногою Шрам. — Поліція! Показать їм!!.

Вискочили на конях два пристава й стражники й почали шмагати нагайками по головах.

— На коліна, негідники!..

І весь майдан коротко й безладно зворухнувся й став на коліна.

Мов затримтіло що в повітрі.

Шрам ступив наперед.

— В-третє й останнє говорю: видавайте привідців!..

Мовчання. Коні тупотять на місці копитами.

— Тоді — пороть!.. Через десятого!..

Махнув рукою справникові й поступився назад.

XLII

— Построїти всіх в ряди! — скомандував справник. — Розносити лозу по рядах!

Майдан зворухнувся, став на ноги й турботно загомонів. Поїхали поміж людьми стражники. Виступили на вільне місце козаки й повернули коней проти людей. Там між іншими стояли Кандиба, Лихобаба, Грунь.

— Що-ж це таке?.. — звернулася до Юрка Ніна. — Що-ж це робиться!?

Той мовчки одмахнувся. Тримтїв, мов лист на вітрі.

— Це-ж щось нечуване! Це-ж неможливе!..

— Ніно, Ніно, мовчи!

Катерина Андрієвна вхопила дочку за руку.

— Іди сюди. Ходім...

— Я нікуди не піду!

Знялися вгору й збіглися до купи вродливі брови на блідому розгніваному обличчі. Тримтіли губи.

— Ніно, заспокійся! — холодно сказав Юрко.

— Заспокійся?! Ха-ха-ха! — пронеслось з цвинтару по майдану.

Шрам кинув оком через огорожу.

— Запрохати сюди панів землевласників!

Селянство, розбите на шеренги, неймовірно дивилося перед себе. Десяцькі розносили лозу.

Ольшановські вкупі з іншими вийшли з цвинтару й стали коло воріт. Там були й Богаєвські і всі сусіди. Стояла, мов непритомна, й

Сорокопудиха. Її теж покликано. Маляренко, темний, неначе хмара, стояв з сином і стискував свої міцні щелепи.

Почалася езекуція. П'ятий бив десятого. По п'ятдесят різок.

Землевласники не знали, куди діватися. Тільки Богаєвський стояв спокійно й задоволено грав своїми очима одаліски крізь нове черепахове пенсне. Аріядна жмурила очі, мов у їх било світло.

— Раз!.. раз!.. раз!.. — свистіли лози.

Творилося щось дике, неможливе. Щось страшне й огидне.

Майдан увесь мов застогнав...

Несподівано непоодаль місця, де стояли Ольшановські, трапилася замішка. Високий рудий мужик не хотів бити узькогрудого дідка, що, покірно моргаючи оченятами, ліг на землю, спустивши свої убогі штанці.

— Не буду!..

— Бий, ато сам скуштуєш!

Труснув головою:

— Не буду!..

Шрам, як манекен, пішов на бунтівника.

— Лягай сам!

— Не ляжу!

— Розікласти і всипать сто!..

Кільки чоловіка кинулися до рудого дядька. Той пручався й повернув роздратовано-напружене обличчя до панів.

То був пасічник Кандиба Капитон.

Ніна й Юрко пізнали його.

— Не ляжу! Пустить!.. По якому праву?.. — кричав він.

Робився заколот. І по інших місцях почалися сперечання.

— Ей! — гукнув Шрам козакам. — Взять його в канчуки!

Кільки вершників накинулися на Капитона.

— Так його!.. Так!.. — жорстоко рубав Шрам. — Ще!..

І враз бахнув постріл і він упав на землю.

Озиралися.

Ніна стояла, й, безумно дивлячись перед себе, тримала в руці револьвер.

XXIII

Богаєвський перший привіз князеві незвичайну звістку: — вице-губернатора убито.

— Убито?!

Жах обхопив князя. Ракуваті очі його ладні були вискочити з-під низького лоба, коли-б їх не покривали окуляри. Дугасті ноги тримтіли, а короткі руки безладно то здіймалися із бавовняного пузця, то знов падали на його.

— М... м... міністрові треба те... те... телеграфувати! В... війська треба вик... к... кликати! Розстріляти з гармат! Всіх, всіх бу... бунтівників!..

Богаєвський пояснив, що ніхто не бунтує. Не сміє бунтувати. Що нині немає ніякої небезпеки. Що на вбивство треба дивитися, як на виступ організованого кола місцевої революційної молоді. Він же

говорив раніш, попереджав. Це - ж віце - губернатора убила сестра студента Ольшанівського, якого розшукували, а потім, коли він вернувся, — не звертали на його ніякої уваги. Та й на других. І ось трапилось те, що повинно було трапитися. Хто винен? Ясно, що поліція! Така чудова людина, як Шрам, падає офірою безумних випадів фанатиків.

Очі його розжеврїлися. Він був повен обурення й це надавало йому великої краси.

Князь сидів у кріслах, склавши на колінах кружка зімкнуті руки й дивився на його й думав, що такий вродливий людині місце не тут, в оцій глушині, а в столиці, коло міністрів. Що з його міг би вийти гарний губернатор... хочай би натомість теперішнього... Отієї широкогозадої баби з генеральськими баками.

— Вам, я д... думаю, треба зараз їхати до Пет... т... тербурга, зробити доклад м... міністрові. Я д... дам рекомендації.

Богаєвський сперечався. Але серце його заграло з радощів. Він буде в міністра, з рекомендацією князя, по справах місцевого дворянства. О, він використає ситуацію!

В його уяві промайнув білий губернаторський будинок у парад. Посипані піском алеї. Чорномундирні городовики, витягнені в струну. Він, Богаєвський, виходить на ганок...

— Безперечно, що інтереси держави вимагають того, щоб міністерство звернуло якомога більше уваги на місцеве дворянство. Це-ж опора трону... Не можна-ж так...

XLIV

Зима підходила помалу. Йшла з-за Уралу з холодами й снігами, дужа й упевнена. Але коли переходила степами, витрачала свою енергію в боротьбі з безмежними просторами й приходила до моря уже без снігу й бурхливого завзяття.

Укрилися степи сивою памороззю. Одяглися води кригою й густо закурили важкими димами села.

Зима.

Працював по селах уряд, працювала поліція. Розшукували й повертали власникам розграбоване майно. А в столиці збиралася державна дума й випробовувала свої молоді сили в боротьбі за політичну владу.

Неспокій панував усюди. Насували важкі чорні хмари.

У Ольшановських і вдень темно, як у льоху.

Ніну схопили й невідомо, де вона й що з нею.

Юрка і Стефана теж забрали. Сидять у тюрмі.

Зостався Михайло з матір'ю. Мовчить і ходить цілі дні з кутка в куток. Ходить у день, ходить увечері.

— Хоч би знати, де вона і що з нею...

— Ясно де: коли не в Сибіру, то по дорозі туди.

Мати кидає на сина болючий погляд.

— Миша!

— Що Миша? Кожен, що заробив, те й має. Чути, що Богаєвський вертається цими днями віце-губернатором. Замість Шрама...

Розмова вривається. А час мов став і стоїть з тієї пори, як звечоріло.

Розпалося для Катерини Андріївни життя, мов розбита на шматки миска. Не збереш тих шматків, не стулиш до купи. Не може вона збагнути, що воно діється на світі. Жили собі тихо й сумирно. Кожен мав своє і потім — на! Війна, погроми, грабіжі і Ніна... Ах, Ніно, Ніно!..

— Може - б він що - небудь зробив для Ніни.

— Хто?

Михайло спиняється.

— Богаєвський.

Одвернувся й пішов.

Стоїть надворі ніч, без руху й без гуку. Стоїть і щось думає й чогось дожидає. І думає, сидючи коло столу, мати: „Ось Михайло... Сподівався мати посаду земського начальника. Тепер не дадуть. Мав заміри відносно Аріядни... Ах, Ніно, Ніно!..“.

А син ходить з кутка в куток, цокотить корками по підлозі й теж думає.

XLV

Вперед, вперед, вперед!

У мряку й ніч, у мряку й ніч!

Пливе за вікнами у паморозь одягнена тайга. Пливуть сніжані простори. І все назад, і все назад. Туди, де пускала в рідну землю коріння душа. Туди, де небо сміялося до неї безодніми глибинами.

Іде Ніна в краї невідомі. Везе її потяг у мряку й ніч, усе вперед, усе вперед.

Не одна вона. Є у неї товаришки—бадьорі й сміливі, колишньою товариською працею, спільними завданнями між собою звязані. Не падають духом. На досвіді минулого передбачають прийдешнє. Роздимають палючий полонінь в серцях.

— Каторга? Не ми перші, не ми й останні. Але прийде день і впадуть великі мури поневолення людського, і вийдуть на волю всі в'язні, і буде суд, останній суд гнобителям!

Слухає Ніна й далекою усмішкою осміхається.

— Не вірите, чорнобрівочко?

— Ні, вірю.

— Ой, не вірите!..

І обнімає її за тонкі дівочі рамена рукою товариською старша союзниця й тисне до серця.

А у Ніни сльози до горла підкочуються.

— Ой дитина - ж ви ще, дитина! Сидіти - б вам під крилечком у матінки. Але дарма, не загинемо!..

Стугонять ко́леса, а потяг лине все далі й далі.

XLVI

Горить у лихтарі свічка й хитає золотим прапорцем. І нагадує він далекі й інші огні. Згадує Ніна літо й палкі, прозорі ночі, коли тривожно переморгувалися за горами далекі блискавиці й неначе віщували якусь незнану небезпеку.

Так. Моргали блискавиці. І з її руки одна зірвалася. Але дощ, дощ, що його так прагне вітрами й сонцем виснажена земля, чи піде він? Чи нап'ються рідні степи живої води? Чи проростуть з крові і сліз, з руїн, димами закурених, квітки нового життя?

Дивилася на золотий прапорець і думала.

Микола, Юрко, Стефан — де вони тепер, що з ними? А мати?

Уявлявся з обрубаною лапою пес Богаєвського. Виринали із тьми цупкі, мов дріт, вуси Шрама і момент, коли, мов манекен, він підломився і впав на землю. І мріялося, що ось зараз за садом і раз і вдруге хтось далекий погрозово блиснув і притаївся. Жде чогось.

Хилитався золотий прапорець, а потяг линув усе вперед і вперед, у тайгу й степ, у мряку й ніч.